

UN SCONTRO EPOCALE

La Civiltà Cattolica – Een tijdschrift in tijden van conflict

Silke Eyt

*Radboud Universiteit Nijmegen
Begeleider: Dr. F.P.G.B.M. Meens*

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Historiografie van het (Post-)Risorgimento	5
1. <i>O Roma o morte</i>	9
2. <i>Libera Chiesa in Libero Stato?</i>	15
3. <i>La Civiltà Cattolica</i>	24
Conclusie	33
Bibliografie	35

Inleiding

[Katholieken] hielden zich verre van de politiek, ze bemoeiden zich er niet mee, want de paus had het ze streng verboden, meteen nadat de bersaglieri in 1870 onder kanonsvuur de Porta Pia waren binnen getrokken en Rome de hoofdstad van Italië was geworden. Die bres was de paus in het verkeerde keelgat geschoten: ‘Hoe halen jullie het in je hoofd? Rome is van mij, of liever gezegd van de heilige Petrus, en jullie hebben een doodzonde begaan door hier binnen te trekken en de stad van mij af te pakken, en daarom excommuniceer ik het Huis van Savoye en de hele Italiaanse staat; rechtgeaarde christenen mogen zich er niet mee inlaten. *Non possumus, non expedit.*’ Het was menens die keer.¹

Dit citaat geeft een impressie van het Italië aan het einde van de negentiende eeuw. Het is afkomstig uit een fictief historisch verhaal dat een Italiaanse familie beschrijft in de jaren 1900-1950. Naast dat het verhaal interessant en spannend is, wordt het – wanneer geplaatst tegen de context van het roerige Italië van de laat-negentiende, vroeg-twintigste eeuw – nog veel boeiender. In het Italië van die tijd – pas net een land geworden – vliegen Kerk en staat elkaar constant in de haren. Deze scriptie probeert te begrijpen wat er in deze tijd broeide en doet dat deels door *La Civiltà Cattolica* – een katholiek tijdschrift – te onderzoeken tussen 1850 en 1900. Centraal is daarbij de vraag: welke positie nam het katholieke tijdschrift *la Civiltà Cattolica* in tijdens de strijd tussen Kerk en staat in de periode 1850-1900? Aan de hand van enkele deelvragen zal het onderwerp verder worden uitgediept. Deze vragen zijn de volgende: wat was de historische situatie voor en na unificatie op het Italiaanse schiereiland? Op welke manier en rond welke onderwerpen speelden de twisten tussen staat en Kerk zich af? Hoe verhiel het tijdschrift *La Civiltà Cattolica* zich tot deze twisten? Op de eerste pagina’s volgt een overzicht van de belangrijke werken die ingaan op het (post-)Risorgimento en in het bijzonder de studies die relaties tussen Kerk en staat beschrijven. Hieruit blijkt dat er een lacune bestaat in het onderzoek naar de rol en de positie van de katholieke media in de twisten van het (post-)Risorgimento. Om het bestaan en positie van *La Civiltà Cattolica* te kunnen begrijpen, wordt in het eerste hoofdstuk een historische schets gegeven van Italië in de periode 1850-1900. Het tweede hoofdstuk gaat dieper in op de specifieke wetten en parlementaire debatten, en encyclieken (pauselijke brieven, vaak bestemd voor de gehele katholieke wereld) en andere tegengeluiden vanuit katholieke zijde – die vooral betrekking hadden op de temporale macht van de paus, de rol van religie in het onderwijs en het huwelijk en de bezittingen en privileges van de geestelijkheid. In het derde hoofdstuk wordt onderzocht hoe *La Civiltà Cattolica* zich tot deze onderwerpen verhiel. Niet alle uitgaven tussen 1850-1900 zijn echter overgeleverd.

¹ Antonio Pennacchi, *Het Mussolinikanaal* (Amsterdam, 2011), 51.

Alleen de jaren 1859, 1867, 1870, 1874, 1881, 1882, 1887, 1896 zijn nog te vinden en ook deze zijn vaak niet volledig.

Historiografie van het (Post-)Risorgimento

Voor deze thesis is een onderverdeling in drie verschillende historiografische lijnen – die afwisselend door elkaar heen lopen – van belang. Ten eerste zijn er de publicaties over katholieke bewegingen, ten tweede de studies over de staat-kerkelijke relaties en tot slot de onderzoeken die zich richten op de regionale verscheidenheid van Italië. Deze lijnen geven richting aan de complexe situatie op het Italiaanse schiereiland in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Tot de Tweede Wereldoorlog werd het Risorgimento (het streven naar en de verwezelijking van een onafhankelijke Italiaanse staat) door historici als een heroïsch unificatieproces gezien, verbonden aan namen als Giuseppe Mazzini (1805- 1872), Giuseppe Garibaldi (1807-1882) en graaf Camillo Benso di Cavour (1810-1861).² Hierna volgde een periode waarin het Risorgimento als een gefaalde revolutie werd beschouwd. Vanaf de jaren 1950, vooral door de Brits historicus Denis Mack Smith, werd het Risorgimento als een vorm van Realpolitik gezien.³ Tegelijkertijd kwam er meer aandacht voor religieuze groeperingen in het post-Risorgimento. De Italiaanse jurist en historicus, Arturo Jemolo, schreef als een van de eersten over religieuze groeperingen. Hij wees op de positieve gevolgen van het Risorgimento op de Katholieke Kerk en haar centrum, Rome. In zijn monografie (1960) betoogde Jemolo dat na de unificatie de nieuwe nationale politieke elite ervoor zorgde dat de paus de Kerk zonder invloed van Italië kon regeren, zodat de Kerk absolute vrijheid in haar eigen sfeer kon genieten. Het was een taak waar Italië in zou slagen.⁴ Fausto Fonzi, een Italiaanse historicus, sloot bij deze conclusie aan in zijn *I cattolici e la società Italiana dopo l'unità* (1953). Liberalen en antiklerikalen in het post-Risorgimento '[...] considera[vanno] la Chiesa ed i cattolici come

² Mazzini wordt als dé denker van het Risorgimento gezien. Garibaldi geldt als een van de helden van het Risorgimento. Cavour was de eerste premier van het verenigde Italië. Alfonso Sirocco, *Garibaldi Citizen of the World* (Princeton, 2007); Gaetano Salvemini en I.M. Rawson, *Mazzini* (Oxford, 1956); Dennis Mack Smith, *Mazzini* (New Haven; London, 1994); Floris Meens, *Archeologe en muze. Ersilia Caetani-Lovatelli en het culturele leven in Rome tijdens het Fin de siècle* (Nijmegen, 2015), 20.

³ Mack Smiths focus lag op het kenschetsen van de 'grote mannen': Garibaldi, Mazzini en Cavour. Mack Smith, *Mazzini*; Jonathan Steinberg, 'The art of Dennis Mack Smith', *London Review of Books* 7:9 (1985). William Salomone, 'The Risorgimento between Ideology and History: The Political Myth of rivoluzione mancata', *The American Historical Review* 68:1 (1962), 38–56, alhier 50; Lucy Riall, *The Italian Risorgimento. State, Society and national unification*. (London and New York, 1994), 64.

⁴ Arturo Jemolo, *Church and State in Italy, 1850-1950* (Oxford, 1960; English tr), 33. *Chiesa e Stato in Italia negli ultimi cento anni* (1948) is in 1955 opnieuw uitgebracht onder de titel *Chiesa e Stato in Italia dal Risorgimento ad oggi*. De Engelse vertaling is op deze laatste versie gebaseerd.

genericamente nemici dello Stato e del progresso [...]’⁵, maar de katholieke beweging speelde tegelijkertijd wel een belangrijke en wellicht zelfs beslissende rol in de constructie van een Italiaanse samenleving van nationale dimensie.⁶ Gabriele de Rosa (1962), een Italiaanse historicus en politicus, legde – vanuit het idee van een klassenstrijd – de nadruk op de katholieke oppositie tot het nieuwe koninkrijk. Juist tegenover de Italiaanse staat – die de liberale orde vertegenwoordigde – wist de Kerk te voorkomen haar gewicht te verliezen binnen de lagere klassen. Deze klassen waren van belang, want – net als de Kerk – waren zij niet echte deelgenoten van de unitaire staat.⁷ Dezelfde mening was Giovanni Spadolini (1988), een Italiaanse historicus en politicus, toegedaan. Ook hij zag een sterke katholieke oppositie die vorm kreeg binnen de nieuwe staat, maar vanaf circa 1900 werd er – volgens hem – ook basis voor samenwerking gevonden.⁸

De bovenstaande studies vormen de basis voor de hedendaagse historiografie. De afgelopen jaren is er een stroming opgekomen die noch de nationalistische visie, noch die van de *Realpolitik*, noch die van het Marxisme onderschrijft.⁹ Lucy Riall, een Britse historica, noemt voorstanders van deze nieuwe visie revisionisten. In de revisionistische geschiedschrijving staat, volgens haar, een afwijzing centraal van het grote belang dat in al deze visies werd gehecht aan de unificatie. Deze nieuwe school van revisionisten, waar Rialls monografie (1994) toe behoort, legt daarentegen de nadruk op de continuïteit van voor en na de unificatie en ziet het pre- en post-unificatie tijdperk als een voortdurend proces. Nationalisme was ‘[...] a product [rather] than a cause of national unification.’¹⁰ Het nationalisme was beperkt tot een klein deel

⁵ ‘beschouwden de Kerk en de katholieken als algemene tegenstanders van de Staat en de vooruitgang’ Vittorio Bachelet, ‘Recensione’, *Civitas* 2:3 (1954), 138–139. Vertalingen uit het Italiaans door Silke Eyt, verwijzing naar origineel in de voetnoot.

⁶ *Ibid.*

⁷ Gabriele de Rosa, *Storia del movimento cattolico in Italia* (Laterza, 1962); Frank Coppa, ‘Review: De Rosa. Storia del Movimento Cattolico in Italia. Dalla restaurazione all’età giolittiana.’, *The Catholic Historical Review* 55:2 (1969), 211–213.

⁸ Giovanni Spadolini, *Coscienza laica e coscienza cattolica. Le due Rome fra '800 a '900* (Florence, 1988). Rudolf Lill, ‘Review: Giovanni Spadolini. Coscienza laica e coscienza cattolica. Le due Rome fra '800 e '900’, *Historische Zeitschrift* 255:3 (1992), 717–718; Frank Coppa, ‘Review: Giovanni Spadolini. L’opposizione laica nell’Italia moderna (1861-1922). Radicali e repubblicani nell’adolescenza della nazione.’, *The Catholic Historical Review* 76:4 (1990), 869–870.

⁹ Revisionisten zijn aldus Riall unaniem in het afwijzen van de nationalistische verklaring en duiden op de regionale en lokale identiteiten en conflicten in het Risorgimento. *Realpolitik* associeerden ze met een falen (geassocieerd met een voldoen aan de Angelsaksische norm). De Marxistische visie, die ervan uitgaat dat er een logische ontwikkeling bestaat tussen het kapitalisme, de groei van de middenklasse en de politieke unificatie is vanuit deze visie helemaal ver gezocht; zie: Riall, *The Italian Risorgimento*, 65.

¹⁰ *Ibid.*

van de urbane elite. De overbrugging met de rest van de samenleving – vooral de rurale populatie – was bijzonder lastig. Er heerste grote regionale verscheidenheid en vijandigheid tussen groeperingen en het katholicisme was daarbinnen – naast het nationalisme – een andere bron van culturele identiteit.

De door Riall genoemde verscheidenheid komt ook terug in het proefschrift van Floris Meens (2015), een Nederlandse historicus.¹¹ Hierin beschrijft hij de salon van Ersilia Caetani-Lovatelli (1840-1925) – een Romeinse gravin en salonnière – en stelt dat haar gasten het ontbreken van een nationale identiteit als het grootste tekort van Italië zagen.¹² Het Italië, zowel voor als na 1860 kende nauwelijks een verenigde geschiedenis. Regio's waren sterk verschillend in cultureel, economisch en politiek opzicht. Ook in het werk van Stefano Cavazza (2012), een Italiaanse historicus, wordt ingegaan op regionale en maatschappelijke diversiteit.¹³ Hij verwijst daarbij naar *L'Italia delle Cento Città* (het Italië van een honderd steden).¹⁴ Binnen die context spreekt Cavazza van zwak centralisme in de jonge staat. Als tegenreactie op het ontstaan van de centrale staat ziet hij lokalisme ontstaan.¹⁵ Zowel de regionale als lokale identiteit functioneerden binnen de nationale identiteit en werden er uiteindelijk in geïntegreerd. Tegelijkertijd wijst ook Cavazza erop dat het katholicisme een alternatieve bron van identiteit kon zijn.¹⁶

De studie van Manuel Borutta (2012), een Duits-Italiaanse historicus, beschrijft hoe overall in het Europa van de negentiende eeuw conflicten over de positie van religie bestonden.¹⁷ Borutta richt zich specifiek op Italië. Niet alleen was hier sprake van een werkelijke oorlog tussen twee politieke entiteiten, maar ook van een scheiding tussen een seculier (bourgeoisie, mannelijk, stedelijk) en katholiek (klerikaal, vrouwelijk, ruraal) blok. Deze verdeling verduidelijkt dat Italië, in essentie, niet (louter) katholiek was. De werkelijke kracht van het antikatholicisme werd tot die tijd door historici onderschat door het gebruik van de term

¹¹ Meens, *Archeologie en muze.*, 320.

¹² *Ibid.*, 325.

¹³ Stefano Cavazza, 'Regionalism in Italy: a critique', in: Joost Augusteijn en Eric Storm (red.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building, regional identities and separatism*. (New York, 2012), 69–87.

¹⁴ "*Ibid.*, 69–87, alhier 69, 70.

¹⁵ Ondanks dat Cavazza benoemt dat *localism* de correcte term is, blijft hij ook *regionalism* gebruiken. *Ibid.*, 69–87, alhier 77, 78.

¹⁶ *Ibid.*, 69–87, alhier 84.

¹⁷ Manuel Borutta, 'Anti-Catholicism and the Culture War in Risorgimento Italy', in: Silvana Patriarca en Lucy Riall (red.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy* (New York, 2012), 191–213.

antiklerikalisme. De media speelden een belangrijke rol in het debat dat zich boog over de rol van religie in de publieke sfeer. De liberale pers droeg eraan bij dat het antikatholicisme een massabeweging werd.¹⁸

Het vervolg van de complexe verhouding tussen allerlei maatschappelijke groeperingen is in een publicatie van Massimo Viglione (2005), een Italiaanse essayist en filosoof, beschreven.¹⁹ Na de inname van Rome was de strijd tegen de Katholieke Kerk in de ogen van de nationalisten nog niet gewonnen en zij zochten nieuwe methoden om het ‘bijgeloof’ te bestrijden.²⁰ Volgens Viglione probeerde het nationalisme de rol van het katholicisme in te nemen.²¹ Deze pogingen waren vergeefs. Net als andere revisionisten beschrijft Viglione dat er juist een omgekeerd proces gaande was. Het katholicisme bestond enkele decennia na unificatie nog altijd, evenals het pausdom.

Het hedendaagse onderzoek heeft zich de afgelopen decennia verplaatst van de grote namen naar groepen, identiteitsontwikkeling en continuïteit. Hoewel een groot deel van de complexe problematiek in het Italië van het post-Risorgimento reeds is blootgelegd, is er nauwelijks onderzoek gedaan naar de – door Cavazza, Meens en Borutta kort aangestipte – katholieken en hun rol in het publieke debat en de politiek. Borutta’s verwijzing naar de rol van de media is daarbij essentieel. Zijn werkt toont – indirect – een lacune in het onderzoek naar de rol en positie van de katholieke pers. William Halperin noemt in een artikel (1974) de volgzaamheid van de katholieke pers aan de Heilige Stoel.²² Wat die volgzaamheid bezielde wordt uit Halperins artikel niet duidelijk. In het vervolg van deze thesis wordt deze volgzaamheid grondiger geanalyseerd, aan de hand van de vragen en de indeling die in de inleiding is gepresenteerd.

¹⁸ *Ibid.*, 191–213, alhier 192, 194, 197.

¹⁹ Massimo Viglione, *‘Libera Chiesa in libero Stato’? Il Risorgimento e i cattolici: un scontro epocale* (Rome, 2005).

²⁰ *Ibid.*, 192.

²¹ *Ibid.*, 192, 195–197.

²² S. William Halperin, ‘Catholic Journalism in Italy and the Italo-Papal Conflict of the 1870’s’, *The Catholic Historical Review* 59:4 (1974), 587–601.

1. *O Roma o morte*

(Post-)Risorgimento Italië (1850-1900)

1.1. Een Formele eenheid

Het koninkrijk Sardinië, ook wel Piemonte genoemd, – gecreëerd tijdens het Congres van Wenen in 1814-15 – had tot 1848 een absolutistisch vorst, Karel Albert (r. 1831-1849). Met de revoluties van 1848 werd in dit Piemonte een grondwet aangenomen die – hoewel conservatief van aard – de oprichting van een parlement en senaat bewerkstelligde. Piemonte had zich in de strijd geworpen tegen de onderdrukker, Oostenrijk-Hongarije. Hoewel de revolutie niet slaagde werd Piemonte – met behoud van de recent ingevoerde rechten en vrijheden – een vrijhaven voor liberalen en andersdenkenden. Sardinië-Piemonte verkreeg zo een essentiële rol in het denken over onafhankelijkheid.²³

Enkele korte oorlogen in 1859-60 zorgden ervoor dat Noord-Italië en het Koninkrijk van de Twee Siciliën in handen van Piemonte kwam, dat al snel de naam Koninkrijk Italië kreeg.²⁴ Rome was nog niet veroverd, maar het was wel het uiteindelijke doel, vooral vanwege twee ideeën die belangrijk waren voor de Italiaanse patriotten en later, na de inname van Rome, voor (antikatholieke) liberale politici. Het eerste idee was verpakt binnen de uitspraak *O Roma o morte*.²⁵ Een Italië zonder de Eeuwige Stad was geen Italië en in dit nieuwe (derde) Rome was geen plek voor het katholicisme. Het eerste en tweede Rome waren respectievelijk het Rome van de Romeinse keizers en het Rome van de pausen. Het nieuwe Rome moest zich van het tweede Rome ontdoen, want de paus werd beschouwd als een despoot, waardoor gewezen werd op het anders zijn van Italië en in het bijzonder Rome. Door de stad van de paus te ontdoen, kon Italië zijn prominente plek in Europa hernemen.²⁶ Het tweede idee was *libera chiesa in libero stato*, voor het eerst uitgedrukt door Cavour. Volgens hem zou een vrije Kerk in een vrije staat ten voordele zijn van beide partijen, maar bovenal zou de Kerk in deze vrijheid tot wasdom kunnen komen. Dit kon alleen bereikt worden door de Kerk van haar temporale macht te ontdoen.²⁷ Rome zou als hoofdstad niet langer in dienst staan van het geloof, maar de

²³ Derek Beales en Eugenio F. Biagini, *The Risorgimento and the Unification of Italy* (Essex, 2002), 92–97, 105; Sirocco, *Garibaldi*, 182.

²⁴ Beales en Biagini, *The Risorgimento and the Unification of Italy*, 119, 120; Sirocco, *Garibaldi*, 236–307.

²⁵ Letterlijk: ‘of Rome of dood.’ Joshua Arthurs, ‘The Third Rome and Its Discontents, 1848 – 1922’, in: *Excavating Modernity. The Roman past in fascist Italy* (Ithaca, NY, 2012), 9–28, alhier 11.

²⁶ Borutta, ‘Anti-Catholicism and the Culture War in Risorgimento Italy’, 203.

²⁷ Carol E. Harrison, *Romantic Catholics. France’s Postrevolutionary Generation in Search of a Modern Faith* (Ithaca, NY, 2014), 254.

wetenschap vertegenwoordigen.²⁸ Rome werd uiteindelijk op 20 september 1870 veroverd en de regering vestigde zich vervolgens daar.²⁹

Het Italiaanse schiereiland was een formele eenheid, maar kende op politiek en economisch gebied enorme verdeeldheid. Pogingen tot transitie en het verzet hiertegen zorgden in de negentiende eeuw voor een constante instabiliteit. Het noorden was relatief rijk en sterk geïndustrialiseerd terwijl het zuidelijke deel van het schiereiland (de *Mezzogiorno*) arm was.³⁰ Voor 1860 had in veel Italiaanse staten een niet-succesvol moderniseringsproces plaatsgevonden.³¹ Dit ging gepaard met een algemene Piemontisering van het gehele schiereiland na 1860. Wetten en regels werden in zijn geheel overgenomen, zonder rekening te houden met lokale tradities. Dit was in strijd met het *Campanilismo* (een voorliefde voor de eigen lokale gemeenschap).³² De politieke en cultureel lokale realiteit waarin Piemontisering, modernisering en *Campanilismo* een rol speelden, leidde tot verzet. In de jaren '60 kwam dit in het *Brigantaggio* (1861-1865) tot uitdrukking en, zoals zal blijken, ook in een – sterk aan de paus verbonden – katholicisme.

Dit verzet werd versterkt, omdat er door Historisch Links (*Sinistra Storica*, tegengesteld aan *Destra Storica* (Historisch Rechts), dat tot 1876 aan de macht was) na 1876 pogingen werden gedaan om een nationale, antikatholieke identiteit te creëren.³³ Daartoe werden nationale symbolen en waarden geconstrueerd en werd het Risorgimento als ontstaansmythe ingezet, waarbij koning Victor Emanuel II (r. 1849-1878) en Garibaldi als helden werden neergezet en werden herinnerd in de vorm van standbeelden, afbeeldingen en hagiografieën.³⁴ Onderdeel van de opzet van een nationale identiteit was antikatholieke wetgeving, hier zal in het volgende hoofdstuk dieper op in worden gegaan.

²⁸ Viglione, *'Libera Chiesa in libero Stato'?*, 192.

²⁹ Arthurs, 'Excavating Modernity.', 14; Thomas Michael Dietz, *The Road from Pope to King: Il Corso Vittorio Emanuele II* (Cambridge, 2001).

³⁰ Meens, *Archeologie en muze.*, 320.

³¹ Riall, *The Italian Risorgimento*, 65.

³² Cavazza, 'Regionalism in Italy.', 76–78.

³³ Frank Coppa, 'The Diplomacy of Intransigence: Vatican Policy during the Risorgimento', in: Peter C. Kent en John F. Pollard (red.), *Papal Diplomacy in the modern age* (Westport, 1994), 33–44, alhier 42; Frank Coppa, 'From Liberalism to Fascism: The Church-State Conflict over Italy's Schools', *The History Teacher* 28:2 (1995), 135–148, alhier 136; Peter Olaf Reinhard Van der Mark, 'Revolutie en Reactie. De Repressie van de Italiaanse Anarchisten, 1870-1900' (Groningen, 1997), 141–143; Christopher Duggan, 'Politics in the Era of Depretis and Crispi, 1870-96', in: J. Davids (red.), *Italy in the nineteenth century* (Oxford, 2000), 154 – 180, alhier 161.

³⁴ *Ibid.*, 154 – 180, alhier 167.

1.2. Een paus in de klem

In de tussentijd, na de inname van Rome, had paus Pius IX (p. 1846-1878) zich opgesloten in het Vaticaan en weigerde hieruit te komen. Zijn beleid was aanvankelijk – tussen 1846-48 – bijzonder vernieuwend. Zo introduceerde hij straatverlichting in Rome, werd een raadgevend orgaan bestaande uit leken in het leven geroepen en kon een vrije pers bestaan. Patriotten in heel Italië keken naar Pius om de leiding te nemen in de strijd tegen de onderdrukkers, de Oostenrijkers. Op het laatste moment trok hij zich echter terug, weigerde nog meer vernieuwingen door te voeren en verloor het aanzien van zijn onderdanen. Een revolutie ontsproot en Pius vluchtte.

Pius keerde terug – nadat een Frans bataljon in naam van de paus de stad had heroverd op de revolutionairen – en verving zijn ruimdenkendheid voor een conservatiever beleid.³⁵ Vanuit het Vaticaan sprak hij zich meermaals uit over wereldlijke zaken, zoals het bestaan van de Italiaanse staat (die hij nooit erkende), de positie van katholieken in de samenleving, de rol van religie in het onderwijs en het civiele huwelijk. De vrijheid van de paus werd door Italië, na inname van Rome, vastgelegd. In de *Legge delle Guarentigie* (1871) kreeg de paus dezelfde status als een soeverein en werd zijn positie onschendbaar.³⁶ Dit verdrag accepteerde de paus niet en hij noemde zichzelf een morele gevangene van het Vaticaan.³⁷ In november 1870 sprak hij zich in *Respicientes* (1870) uit over de voortdurende agressie van het nieuwe Italië:

[...] het verregaande onrecht, dat de piëmonteesche regering, reeds vóór dat zij in vroegere jaren zich van den Kerkelijken Staat begon meester te maken, gepleegd heeft [...], zoowel door het uitvaardigen van wetten, strijdig met het natuurlijk, goddelijk en kerkelijk regt, als door de schandelijke kwellingen [...].³⁸

De Kerk wist in deze context wel haar eigen positie te handhaven, want ‘[...] tegelijkertijd zal het [de Piëmontese regering] weten, met hoeveel zorg Wij [de Kerk] haren overmoed, die elken dag toenam, zooveel in Ons was, beteugelden en de zaak der Kerk verdedigden.’³⁹ De inname van Rome in 1870 was simpelweg fout: ‘Zoodra waren de [Piemontese] troepen de Stad niet

³⁵ Frank Coppa, ““Realpolitik” and Conviction in the Conflict between Piedmont and the Papacy during the “Risorgimento””, *The Catholic Historical Review* 54:4 (1969), 579–612, alhier 583–586; Sirocco, *Garibaldi*, 153; Coppa, ‘The Diplomacy of Intransigence’, 37, 38; Willie Thompson, ‘Conservatism’, in: *Ideologies in the Age of Extremes. Liberalism, Conservatism, Communism, Facism 1914-1991*. (London, 2011), 46.

³⁶ Duggan, ‘Politics in the Era of Depretis and Crispi’, 156.

³⁷ S. William Halperin, *Italy and the Vatican at War. A Study of Their Relations from the Outbreak of the Franco-Prussian War to the Death of Pius IX* (New York, 1968), 68.

³⁸ Pius IX, *Encycliek van O.H. Vader Pius IX* (Amsterdam, 1870), 5, 6.

³⁹ *Ibid.*, 6.

binnengetrokken, zodra was zij niet gevuld met eene bende van vreemde oproerlingen, of Wij zagen de openbare orde verstoord en omvergeworpen [...].⁴⁰ De Romeinse kwestie werd ook door Pius' opvolger, Leo XIII (r. 1878-1903) ter hand genomen. Aanvankelijk volgde hij een gelijke politiek van afkeer en verwerping richting Italië. In *Inscrutabili Dei consilio* (21 april 1878), kort nadat hij verkozen was, bevestigde hij de visie van Pius: 'Sia contro l'occupazione del principato civile, sia contro la violenza dei diritti della Chiesa romana.'⁴¹ Hij deed echter verscheidene pogingen om tot verzoening met de staat te komen.⁴²

1.3. De paus neemt het roer in eigen hand

In hetzelfde jaar als de inname van Rome vond het Vaticaans Concilie (1869-70) plaats. Tijdens een van de sessies werd *Pastor Aeternus* (1870) – de constitutie van de Kerk – aangenomen. Dit bevestigde de paus in zijn bisschoppelijke positie, gebaseerd op het primaatschap van Petrus en zijn opvolgers. Het duidelijkst werd het pauselijk primaatschap tot uitdrukking gebracht in het vierde hoofdstuk, dat ingaat op de onfeilbaarheid (*infallibile magisterium*):

Wanneer de Bisschop van Rome met het hoogste leergezag (ex cathedra) spreekt, d.w.z., wanneer hij zijn ambt van herder en leraar van alle christenen uitoefenend met het hoogste apostolische ambtsgezag definitief beslist, dat een leer over geloof of zeden door de gehele Kerk gehouden moeten worden, dan bezit hij op grond van de goddelijke bijstand, die hem in de heilige Petrus is beloofd, die onfeilbaarheid, waarmede de goddelijke Verlosser zijn Kerk bij definitieve beslissingen in zaken van geloofs- en zedenleer wilde zien toegerust. Deze definitieve beslissingen van de Bisschop van Rome zijn daarom uit zich (ex sese) en niet op grond van de toestemming der Kerk onveranderlijk (irreformabiles).⁴³

Ondanks het verlies van zijn temporale macht wist Pius zo zijn spirituele macht te waarborgen.⁴⁴ Een deel van de clerus was echter tegen de onfeilbaarheid, want waar het principe van concilie lange tijd had geprevaleerd boven de uitspraken van de paus werd dit

⁴⁰ *Ibid.*, 19.

⁴¹ 'Zowel tegen de bezetting van het burgerlijk vorstendom, als tegen het geweld gericht tegen de rechten van de Romeinse Kerk.' Roberto Regoli, 'I papi nel Risorgimento', *Archivio della Società romana di storia patria* 136 (2013), 139–165, alhier 154.

⁴² James E. Ward, 'Leo XIII: "The Diplomat Pope"', *The Review of Politics* 28:1 (1966), 47–61, alhier 56 – 58.

⁴³ RKdocumenten, 'Over het onfeilbare leergezag van de paus', 1870, 25

<<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=650&dos=217>> [geraadpleegd 28 juni 2016].

⁴⁴ J.B. Bury, *History of the papacy in the 19th Century. Liberty and Authority in the Roman Catholic Church* (New York, 1964), 125–142.

eerste teniet gedaan ten gunste van de tweede.⁴⁵ De onfeilbaarheid van de paus werd beperkt doordat deze onfeilbaarheid zich richtte op twee zaken, *fides* (geloof) en *morales* (moraal), en deze onderwerpen waren onveranderlijk en permanent.⁴⁶ Iedere uitspraak die de paus *ex cathedra* (als opperste leraar) deed, waren gelegen in deze onderwerpen. Wat de reikwijdte van deze begrippen was, werd echter door de paus bepaald.⁴⁷

De paus was een autoriteit op het gebied van geloof en hij mengde zich ook in de politiek. Op 29 februari 1868 vaardigde Pius de Non-Expediit uit, die op 11 november 1874 werd herbevestigd. Dit verbood katholieken te stemmen, noch verkozen te worden voor het nationale parlement.⁴⁸ Italianen moesten kiezen tussen loyaliteit aan de Kerk of steun aan de staat. Dit was een enorme slag voor de legitimiteit van de liberale staat, aangezien Pius (in tegenstelling tot Italië) de morele en institutionele macht bezat om zijn instructies af te dwingen.⁴⁹ Dit betekende echter niet dat alle katholieken zich onthielden van deelname aan de Italiaanse politiek. Katholieken werden zelfs aangemoedigd door het Vaticaan om deel te nemen aan politiek op het lokale niveau, om op die manier de nationale staat en politiek tegen te werken.⁵⁰ Vooral katholieke intellectuelen wisten zich vanaf 1880 meer in de lokale politiek te mengen en zij hielden zich stilletjes aan ook met de meer landelijke politiek bezig.⁵¹ Leo XIII mengde zich ook in het politieke speelveld toen hij *Rerum Novarum* (1891) uitbracht. Deze encycliek gaf een sociale insteek aan reeds bestaande initiatieven. Het richtte zich op de arbeidersklasse. Zij bevond zich in een uitgebuite positie waardoor de natuurlijke balans in de arbeidsverdeling zoek was geraakt en de arbeider tot armoede was vervallen. Bezit was echter wel een essentieel goed. Daarmee wees Leo het socialisme af en poogde de arbeidersklasse aan de Kerk te binden, door zichzelf een belangrijke interveniërende rol in dit conflict tussen

⁴⁵ *Ibid.*, 126–128.

⁴⁶ *Ibid.*, 136. Een goed boek dat zich buigt over de positie van de paus en de ontwikkeling van zijn primaatschap is Klaus Schatz, *Papal Primacy. From Its Origins to the Present* (Collegeville, 1996).

⁴⁷ Bury, *History of the Papacy of the 19th Century.*, 138–140.

⁴⁸ Pius IX, 'Non Expediit', <<http://www.newadvent.org/cathen/11098a.htm>> [geraadpleegd 6 juli 2016]; Cavazza, 'Regionalism in Italy.', 77.

⁴⁹ Riall, *The Italian Risorgimento*, 75, 79.

⁵⁰ Duggan, 'Politics in the Era of Depretis and Crispi', 156.

⁵¹ Cavazza, 'Regionalism in Italy.', 78, 83.

arbeiders, werkgevers en overheid toe te kennen.⁵² Het katholicisme was zo een alternatieve culturele en eveneens politieke identiteit die vaak op gespannen voet stond met de natie.⁵³

Daarenboven namen katholieken op meer indirecte wijze deel aan de politiek. Het post-unificatie Italië kende een groeiende culturele markt die zich richtte op een almaar groter wordend lezerspubliek. Door het ontstaan en de opkomst van een nationale culturele en intellectuele infrastructuur ontstond er voor de katholieken speelruimte om hun eigen stem te laten horen in lokale en nationale tijdschriften.⁵⁴ Zo ontstonden nationaal-katholieke media, als een van de vele uitgangsvormen van verzet tegen de Piemontisering, secularisering en liberalisering van Italië. Katholieke intellectuelen schreven in deze lokale en nationale tijdschriften over actuele kwesties. *La Civiltà Cattolica* was een van deze nationale tijdschriften. Voordat deze periodiek behandeld kan worden, is het noodzakelijk om de onderwerpen waarover het conflict ging – aan de hand van wetgeving en encyclieken – verder uit te diepen. Op deze manier wordt concreet gemaakt om welke twistpunten het ging. Zo kan in hoofdstuk drie duidelijk worden hoe *La Civiltà Cattolica* zich tot deze wetgeving en encyclieken verhield.

⁵² Paola Gaiotti de Biase, 'I cattolici, il Risorgimento e l'Unità d'Italia: fra lungo conflitto ed evento provvidenziale', *Storicamente* 7 (2011), 9, 10; James Hennesey, 'Leo XIII: Intellectualizing the Combat with Modernity', *U.S. Catholic Historian* 7:4 (1988), 393–400, alhier 397; Regoli, 'I papi nel Risorgimento', 158, 164; Jemolo, *Church and State in Italy, 1850-1950*, 57; Leo XIII, 'Rerum Novarum', (Rome, 1891) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113rerum.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁵³ Riall, *The Italian Risorgimento*, 76.

⁵⁴ Cavazza, 'Regionalism in Italy.', 80–82.

2. *Libera Chiesa in Libero Stato?*

Wetten en Encyclieken in de strijd tussen Kerk en staat

[...] the liberty of the Church is wounded on all sides; everyday efforts are redoubled in order to efface from the public institutions that Christian stamp and character which has always, and with good reason, been the seal of the glories of Italy. Religious houses suppressed, the goods of the Church confiscated, marriages contracted in despite of the laws and without the rites of the church, the position of the religious authorities as to the education of the young utterly ignored – in fine, a cruel and deplorable war without limit and without measure declared against the Apostolic See [...].⁵⁵

Zo schetste Leo XIII in *Etsi Nos* (1882) de nijpende situatie waarin de Kerk zich volgens hem bevond. Dit citaat en de literatuur tonen aan dat de krachtmeting zich voornamelijk richtte op drie thema's: onderwijs, huwelijk en het bezit en de privileges van religieuze orden.⁵⁶ Gelegen onder deze drie verschillende strijdpunten waren twee conflicten van een groter formaat: het conflict om de temporale macht van de paus en de daarbij horende ideeën omtrent spirituele macht (waarbij onfeilbaarheid centraal stond), en daarnaast een constante confrontatie met een liberale ideologie. Aan de hand van een overzicht van antikatholieke wetten en encyclieken (in een Engelse vertaling) zal dit conflict thematisch verdiept worden.

2.1. Onderwijs

Het onderwijs was een veld waar de Kerk lange tijd grip op had uitgeoefend. Met de eerste onderwijswetgeving – de Schoolwet van 1848 – hadden bisschoppen in dit systeem niet langer de macht om individuen het recht op onderwijs te ontnemen. Onderwijs moest burgers vormgeven, het had niet een kerkelijke functie.⁵⁷ Onder het mom van een scheiding tussen Kerk en staat drukte ook Cavour zijn stempel op de discussie. Hij beschouwde vrijheid als het ideaal en daarvoor was een vrij, open en religievrij onderwijssysteem een vereiste. In reactie hierop – de allocatie *Quibus luctuosissimis* (1851) – wees de Heilige Stoel de notie af dat

[t]he entire government of public schools in which the youth of a Christian state is educated, except (to a certain extent) in the case of episcopal seminaries, may and ought

⁵⁵ Leo XIII, 'Etsi Nos', (Rome, 1882), §2 <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113it1.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁵⁶ Gene Burns, 'The Politics of Ideology: The Papal Struggle with Liberalism', *American Journal of Sociology* 95:5 (1990), 1123–1152, alhier 1131.

⁵⁷ Coppa, 'From Liberalism to Fascism', 137.

to appertain to the civil power, [...] no other authority whatsoever shall be recognized as having any right to interfere [...].⁵⁸

Katholiek onderwijs was volgens Pius essentieel voor het behoud van een katholieke beschaving tegenover het groeiend liberalisme. Ondanks deze allocatie werden Cavours ideeën doorontwikkeld. De *Legge Casati* (1859; Gabrio Casati (1798-1873)), stelde vier jaar primair onderwijs voor kinderen verplicht, om daarmee het analfabetisme terug te dringen en (na 1860) ook om een gemeenschappelijke identiteit door een gedeelde taal te ontwikkelen.⁵⁹ In eerste instantie veranderde er weinig en bleef de ongeletterdheid hoog. Het onderwijs werd bewust uit handen van de geestelijkheid genomen en meer centraal geregeld. Burgers moesten loyaal zijn aan de centrale overheid, niet aan de Kerk of lokale belangen. Religieus onderwijs was wel voor alle studenten verplicht, tenzij de ouders anders bepaalden.⁶⁰ Er was een hoog absentiepercentage, dat deels te maken had met economische omstandigheden en het idee dat vrouwen geen opleiding hoefden te genieten, maar ook omdat dit nieuwe onderwijsstelsel niet in handen was van de geestelijkheid.⁶¹ Vanuit de staat was kritiek op de wetgeving, want was dit niet moeilijk in overeenstemming te brengen met de scheiding tussen Kerk en staat zoals door Cavour geuit? Ook het Vaticaan liet zich hierover uit. In *Cum non sine* (1864) wijst zij af dat '[t]he best theory of civil society requires that popular schools open to children of every class of the people, [...] should be free from all ecclesiastical authority, control and interference [...]'.⁶² Enkele maanden daarna werd in de encycliek *Quanta Cura* (1864) dieper op dit probleem ingegaan. Niet alleen wilden de antikatholieken religie uit de publieke ruimte weren, maar dit volgens de paus ook uit het familieleven verwijderen. Dit was, aldus de paus, een verdorven actie.⁶³

In de jaren 1860 en 1870 werd de seculariserende lijn door de liberale overheid voortgezet. In 1871 werd de Casati wetgeving door zijn opvolger, Cesare Correnti (1815-1888), aangepast. Religieus onderwijs werd optioneel in plaats van verplicht, daarmee werd de scheiding tussen Kerk en staat verder verduidelijkt. Ook voerde Correnti een nieuwe wetgeving

⁵⁸ Pius IX, 'Syllabus Errorum', (Rome, 1864), §45 <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9syll.htm>> [geraadpleegd 5 juli 2016]. Oorspronkelijk gepubliceerd in de allocatie *Quibus luctuosissimis* (1851), later in de *Syllabus Errorum* verwerkt.

⁵⁹ Coppa, 'From Liberalism to Fascism', 137, 138.

⁶⁰ *Ibid.*, 135–148, alhier 138.

⁶¹ Meens, *Archeologie en muze.*, 228.

⁶² IX, 'Syllabus Errorum', §47. Oorspronkelijk gepubliceerd in de allocatie *Cum non sine* (1864), later in de *Syllabus Errorum* verwerkt.

⁶³ Pius IX, 'Quanta Cura', (Rome, 1864), §4 <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm>> [geraadpleegd 26 juni 2016].

door die theologische leerstoelen aan de staatsuniversiteiten ophief (1872).⁶⁴ Pogingen om religieus onderwijs in het middelbare onderwijs te elimineren liepen echter stuk in het parlement. Correnti's opvolger van *Sinistra*, Michele Coppino (1822-1901), voerde in 1877 de *Legge Coppino* in. Onderwijs werd gratis en verplicht voor kinderen van zes tot en met negen jaar en religieus onderwijs op basisscholen werd afgeschaft. Ondanks veel protest op lokaal niveau – waardoor de impact van de laïcisering lager uitviel dan verwacht – sprak de *Consiglio di Stato* (de Raad van Staat) zich op 17 mei 1878 uit tegen de bewering dat de *Legge Coppino* religieus onderwijs in het basisonderwijs onderdrukte.⁶⁵ In de encycliek *Inscrutabili dei Consilio* had de net gekozen paus, Leo XIII, zich uitgesproken tegen de secularisering van het onderwijs. Juist het trainen van de jeugd was essentieel voor het verdedigen van het ware geloof en voor behoudt van de moraliteit in de samenleving.⁶⁶ In een andere encycliek, *Humanum Genus* (1884), komt Leo op deze moraliteit terug:

[t]he teaching of morality which alone finds favour with the sect of Freemasons [die de macht in liberaal Italië hadden en corrumpeerde], and in which they contend that youth should be instructed, is that which they call “civil,” and “independent,” and “free,” namely, that which does not contain any religious belief. [...] wherever, by removing Christian education, this teaching has begun more completely to rule, there goodness and integrity of morals have begun quickly to perish, monstrous and shameful opinions have grown up, and the audacity of evil deeds has risen to a high degree.⁶⁷

Juist het bijbrengen van moraal aan de (katholieke) jeugd was van essentieel belang om een natie in de juiste, christelijke richting te bewegen. Door het onderwijs aan de staat onderdanig te maken, staken volgen de paus duivelse meningen de kop op. In een encycliek aan enkele Engelse bisschoppen drukte hij nogmaals het belang van katholiek onderwijs uit:

For it is in and by these [catholic] schools [in Rome] that the Catholic faith, our greatest and best inheritance, is preserved whole and entire [...] it is by these schools that good

⁶⁴ S. William Halperin, ‘Church and State in Italy during the Last years of Pius IX’, *American Society of Church History* 5:1 (1936), 71–84, alhier 77, 78; S. William Halperin, ‘Italian Anticlericalism, 1871-1914’, *The Journal of Modern History* 19:1 (1947), 18–34, alhier 23.

⁶⁵ Laïciseren is het onttrekken van iets uit het beheer van de geestelijkheid en het geven aan leken. Coppa, ‘From Liberalism to Fascism’, 140.

⁶⁶ Leo XIII, ‘Inscrutabili dei Consilio’, (Rome, 1878), §14 <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113evl.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁶⁷ Leo XIII, ‘Humanum Genus’, (Rome, 1884), §19 <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113human.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016]. Voor een idee van de gedachten van de paus over de vrijmetselarij zie *Humanum Genus* en Dall’Alto dell’Apostolico Seggio (15 oktober 1890). De visie van de kerk dat vrijmetselaars de macht overnamen en het Katholicisme wilden vernietigen wordt bevestigd in Carl Ullrich, *Lumen De Caelo. erweiterte ausgabe des „Leo XIII. der Lehrer der Welt* (Ratibor, 1934), 264, 265.

citizens are brought up for the state; for there is not better citizen than the man who has believed and practiced the Christian faith from his childhood.⁶⁸

Niet alleen was religieus onderwijs goed voor de moraal, het bracht ook goede burgers voort. Leo gaf een verantwoording voor het belang van het religieus onderwijs, dit was anders dan Pius die slechts de perikelen afwees.

2.2. Huwelijk

Het huwelijk was een tweede domein waar de Kerk invloed op uitoefende. In 1865-66 werd het burgerlijk huwelijk ingesteld. Trouwen voor de Kerk was niet langer vereist. Veel mensen trouwden echter nog wel voor de Kerk en weigerden ondertussen te verschijnen voor de burgerlijke magistraten. De overheid stelde – onder druk van enkele (antikatholieke) parlementsleden – in 1872 een onderzoek in en concludeerde hieruit dat een interventie benodigd was.⁶⁹ Een wetsvoorstel werd ingediend, dit verduidelijkte dat een burgerlijk huwelijk altijd vooraf moest gaan aan de religieuze ceremonie. In deze wet werden straffen beschreven, voor wanneer de wet niet zou worden nageleefd. Het parlement moest worden overtuigd van het aannemen van deze wet, daarom maakte Paolo Onorato Vigliani (1814-1900), de minister van Justitie, duidelijk dat tussen 1 januari 1866 (toen de wet van kracht werd) en 31 december 1871 niet meer dan 120.421 huwelijken voltrokken waren met alleen het kerkelijk sacrament. Hoewel er pogingen werden gedaan deze wetgeving door het parlement te loodsen, bleken er vele tegenstanders te zijn. Niet alleen geestelijken keerden zich er publiekelijk tegen, ook gematigden in het parlement konden zich er niet in vinden. Het ging sterk in tegen het principe van een vrije Kerk in. De wet kwam niet door het parlement en door Historisch Link werd na 1876 geen nieuwe poging ondernomen de wet door te voeren.⁷⁰ Pius, op zijn beurt, had zich reeds in *Quanta Cura* (1864) uitgesproken over het huwelijk. De Kerk had het recht tot supervisie over dit sacrament, niet de staat.⁷¹ In de bijgevoegde *Syllabus Errorum* wees hij af dat ‘[t]he sacrament of marriage is only a something accessory to the contract and separate from it, and the sacrament itself consists in the nuptial benediction alone.’⁷² Het sacrament was dus essentieel in het huwelijk, een huwelijk dat alleen door magistraten was voltrokken, was geen echt huwelijk.

⁶⁸ Leo XIII, ‘Spectata Fides’, (Rome, 1885), §4 <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113edu.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁶⁹ Halperin, ‘Church and State in Italy’, 78, 79.

⁷⁰ Halperin, ‘Italian Anticlericalism’, 23; Halperin, ‘Church and State in Italy’, 79.

⁷¹ Jemolo, *Church and State in Italy, 1850-1950*, 30, 31.

⁷² IX, ‘Syllabus Errorum’, §66.

De discussie verplaatste zich naar de echtscheiding. In 1883 diende Giuseppe Zanardelli (1826-1903) een wetsvoorstel in dat de echtscheiding mogelijk moest maken. Hier gebeurde destijds niets mee, maar toen hij in 1901 het premierschap verwierf, besloot hij alsnog werk te maken van de wet. Hoewel het jaar buiten beschouwing van deze thesis valt, is de visie van Zanardelli en andere antikatholieken van belang, omdat het idee voor deze wet al langer bestond. Volgens hen was het huwelijk een seculiere aangelegenheid en een contractuele overeenkomst. Het was daarom logisch dat de staat ook ten aanzien van de echtscheiding gekwalificeerd was zich hier – middels wetten – over uit te laten.⁷³ Hieruit blijkt dat, ondanks dat de staat niet het morele en wettelijke gewicht had haar burgerlijke huwelijkswet te laten gelden, ze zichzelf wel in een maatgevende positie plaatste. Pius had zich reeds in 1864 over echtscheidingen uitgelaten, want het was niet zo dat ‘[b]y the law of nature, the marriage ty is not indissoluble, and in many cases divorce properly so called may be decreed by the civil authority.’⁷⁴ Een huwelijk was niet te ontbinden, want het was niet een veld waar de burgerlijke autoriteiten macht in uit konden oefenen, het was een taak van de Kerk. Ook Pius’ opvolger sprak zich uit over het huwelijk.

[W]hen impious law, setting at naught the sanctity of this great sacrament [marriage], put it on the same footing of mere civil contracts, the lamentable result followed, that, outraging the dignity of Christian matrimony, citizens made use of legalized concubinage in place of marriage; husband and wife neglected their bounden duty to each other; children refused obedience and reverence to their parents; [...] the worst scandal and of all the most ruinous to public morality, very frequently and unholy passion opened the door to disastrous and fatal separations.⁷⁵

Het huwelijk was een sacrament en door het als slechts een civiele aangelegenheid te zien zou de samenleving en de moraal in verval geraken, evenals in het geval van het onderwijs. De basis van het huwelijk was gelegen in de eenheid van man en vrouw, gebaseerd op de Bijbelse beschrijving van Eva die uit een rib van Adam door God was gemaakt. De vleselijke eenheid die daaruit voortkwam, kon niet worden verbroken. Een echtscheiding was onmogelijk. Het huwelijk was door God gegeven. Mensen die het huwelijk niet als dusdanig zagen en de fundamenten van de natuur ontwortelden, vernietigden de goddelijke orde. De vernietiging van deze orde, zorgde volgens de paus voor een vermeend verkeerde opvoeding van kinderen, vrouwen die niet volledig vrouw konden zijn omdat ze niet gehuwd waren, en een verderfelijke

⁷³ Halperin, ‘Italian Anticlericalism’, 30.

⁷⁴ IX, ‘Syllabus Errorum’, §67.

⁷⁵ XIII, ‘Inscrutabili dei Consilio’, §14.

moraal die zelfs staten ten onder kon brengen.⁷⁶ Ook bij dit onderwerp gaf Leo – meer dan Pius – een verantwoording en verklaring voor het belang van het huwelijk: niet alleen was het een sacrament, maar het bezat ook grote invloed op de samenleving.

2.3. Geestelijke ordes – bezit en privileges

De meest furieuze strijd werd gevoerd om de geestelijke ordes. De blauwdruk was de anti-Jezüieten wetgeving die in Sardinië werd aangenomen (1848) en in Italië en Rome in respectievelijk 1866 en 1873 van kracht werd. De orde werd uit Sardinië verbannen. Jezüieten waren volgens enkele antiklerikale denkers de meest gevaarlijke vijanden voor Italië en de katholieke religie. Deze antireligieuze wetgeving was echter slechts een voorbode van een eerste stap in een grotere cultuuroorlog in het koninkrijk Sardinië. Giuseppe Siccardi (1807-1857) stelde een negenledige wet voor die onder andere verschillende vormen van kerkelijke jurisdictie zou onderdrukken, de immuniteit van de geestelijkheid ophief en de staatscontrole over kerkelijk bezit uitbreidde (1850).⁷⁷ Hij vroeg hiervoor geen toestemming van de paus (dit was voor het eerst). Siccardi zag zich niet als antikatholiek, maar definieerde katholicisme als een spirituele en private aangelegenheid. Pius had indirect reeds tegen deze wetgeving geageerd toen hij in 1849 schreef dat wanneer de macht van de bisschoppen werd onderdrukt en er zonder straffen in goddelijke zaken werd ingegrepen, het respect van mensen voor de burgerlijke macht ook verdween. Voor de staat was het essentieel de macht van de Kerk in stand te houden.⁷⁸

Dit weerhield Urbano Rattazzi (1808-1873) en Cavour er niet van om in november 1854 een wetsvoorstel voor de onderdrukking van geestelijke orden op te stellen.⁷⁹ Het betreffende wetsvoorstel moest kloosters afschaffen, maar in aanloop er naartoe werden meer dan 100.000 handtekeningen opgehaald tegen dat voornemen. Cavour legde deze petitie naast zich neer: hij beschouwde deze personen slechts als gewillige dienaren van de geestelijkheid.⁸⁰ Cavour presenteerde de wetgeving als een essentiële economische maatregel. Hij hoopte één miljoen lire te verkrijgen met de verkoop van de kerkelijke gronden. De paus bood Piemonte één miljoen lire om de ordes te laten bestaan. Daarmee werd het economische motief voor de onderdrukking van kloosters weggenomen. Cavour vond dat de wet zelfs zonder financieel

⁷⁶ Norbert Schneider, *Papst Leo XIII. Sein Leben und Wirken* (Kempten, 1903), 117; Leo XIII, 'Arcanum', (Rome, 1880), §29 <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113cmmr.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁷⁷ Coppa, "'Realpolitik' and Conviction", 597.

⁷⁸ Pius IX, 'Nostis et Nobiscum', (Napels, 1849), §32 <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9nostis.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁷⁹ Borutta, 'Anti-Catholicism and the Culture War in Risorgimento Italy', 193–195.

⁸⁰ *Ibid.*, 191–213, alhier 196.

gewin een overwinning van het liberalisme over het conservatisme zou zijn.⁸¹ Nadat Victor Emmanuel de wet had getekend, verklaarde Pius in de allocatie *Cum Saepe* dat iedereen die de wet had gesteund, goedgekeurd of uitgevoerd was geëxcommuniceerd. Toen de kloosterwet – die in respectievelijk 1866 en 1873 in Italië en Rome werd doorgevoerd – uiteindelijk werd aangenomen bracht dit de onderdrukking van een groot aantal geestelijke ordes in Piemonte.⁸² De paus reageerde in een allocatie op deze grote onrechtvaardigheid. De Kerk had grote schade geleden en de wet was onverstandig en illegaal.⁸³ Toch was een groot deel van de parlementsleden overtuigd van de juistheid van het handelen. Zij zagen geen tegenstrijdigheid in de wetgeving. De afschaffing van de ordes bevrijdde de monniken en nonnen, en het gaf hen de mogelijkheid naar een natuurlijke levenswijze terug te keren.⁸⁴ Dat de Kerk hier anders tegenover stond en de situatie beroerd inzag, wist Pius in 1873 treffend te beschrijven in *Etsi Multa*:

[w]e still hear lamentations of men and women of religious congregations, who driven from their houses and in need, are dispersed in a hostile manner [...]. Little by little all defences and instruments by which We [the Church] are able to rule and direct the universal Church are nefariously taken away from Us.⁸⁵

Dat bovenstaande slechts een zijde van dezelfde antikatholieke munt was, is op te merken aan de snel in belang afnemende positie die geestelijken in de samenleving innamen. Na de overname van *Sinistra* gaf Victor Emmanuel op 20 november 1876 een speech waarin hij een Italiaanse *Kulturkampf* aankondigde. De vrijheid die de Katholieke Kerk genoot was vele malen groter in Italië dan in welke andere katholieke staat dan ook – te groot volgens enkelen. Op 25 november verscheen het Kerkelijke misbruiken wetsvoorstel als eerste stap in de Italiaanse *Kulturkampf*.⁸⁶ Het formuleerde straffen voor priesters die schuldig waren aan het misbruiken van hun spirituele functies om het algemeen bewustzijn, de rust in families en de wetten en instituties van de staat te ondermijnen, en verzet tegen publieke autoriteiten aan te wakkeren. Deze wetgeving was in 1859 al aangenomen, maar was met de verovering van Rome en daarna

⁸¹ Coppa, ‘“Realpolitik” and Conviction’, 605.

⁸² Coppa, ‘The Diplomacy of Intransigence’, 41.

⁸³ Coppa, ‘“Realpolitik” and Conviction’, 604.

⁸⁴ Borutta, ‘Anti-Catholicism and the Culture War in Risorgimento Italy’, 197.

⁸⁵ Pius IX, ‘Etsi Multa’, (Rome, 1873), §2 <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9etsimu.htm>> [geraadpleegd 5 juli 2016].

⁸⁶ Dit is een Nederlandse vertaling vanuit het Engels, waar ‘Clerical Abuses Bill’ gebruikt wordt, door onder andere Halperin. In: Halperin, *Italy and the Vatican at War.*, 409.

gemaakte afspraken sterk gematigd.⁸⁷ Het Vaticaan stond ook nu op de spreekwoordelijke barricades. De wet was ambigu en leverde een ware vervolging op. Na verlies van het wereldlijke bezit werd de Kerk nu ook de heilige rechten ontnomen. In een allocatie van begin 1877 sprak Pius de hoop uit dat katholieken uit de hele wereld hun overheden over wisten te halen om te interveniëren.⁸⁸ Vanuit zowel gematigde als radicale hoek kwam enorme kritiek op deze allocatie. Het was ondanks de privileges die de paus in de *Legge del Garantigie* had verkregen lastig te accepteren dat een soeverein zich zoveel vrijheden permitteerde binnen de grenzen van het land.⁸⁹ Pasquale Stanislao Mancini (1817-1888), minister van justitie (r. 1876-1878), noemde de allocatie een revolte tegen de soevereiniteit van de nationale staat. Het bewees de ondankbaarheid van de Katholieke Kerk voor alle privileges die het had gekregen.⁹⁰

Het *Kulturkampf*-debat dat zich eigenlijk richtte op vraagstukken over de rol van de Kerk en geestelijkheid in Italië werd opgeblazen en de focus kwam te liggen op het bestaan van de temporale macht van de paus en de aanwezigheid van de Italiaanse staat in Rome. Het uitvergroete debat had haar weerslag op de Senaat. Op 7 mei 1877 werd de wet door een meerderheid afgewezen, nadat het in januari van dat jaar wel door het parlement was gekomen.⁹¹ Dat de strijd nog niet gestreden was blijkt uit encyclieken uit jaren 1880 en 1890. De hedendaagse ontwikkelingen waren volgens Leo onverantwoordelijk. Hij noemde dat

[...] no man has in himself or of himself the power of constraining the free will of others by fetters of authority of this [obedience] kind. This power resides solely in God [...] and it is necessary that those who exercise it should do it as having received it from God. [...] That that which resides in priests comes from God is so acknowledged that among all nations they are recognized as, and called, the ministers of God.⁹²

Het was niemand minder dan God die de macht gaf aan mensen en de verantwoordelijke instantie – de Kerk – en haar vertegenwoordigers – de priesters – die deze macht op een verantwoorde wijze wisten te representeren.⁹³ In 1882 schreef Leo dat de omstandigheden in Italië de vrijheid van geloof aantastten.⁹⁴ Hij riep in dezelfde encycliek bisschoppen op tot

⁸⁷ *Ibid.*; Halperin, 'Church and State in Italy', 80.

⁸⁸ Halperin, *Italy and the Vatican at War.*, 417.

⁸⁹ Een verwijzing naar een politiek commentaar in de *Nuova antologia* van april 1877. In *Ibid.*, 418.

⁹⁰ *Ibid.*, 419.

⁹¹ *Ibid.*, 429, 431.

⁹² Leo XIII, 'Diuoturnum', (Rome, 1881), §11 <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113civ.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁹³ Schneider, *Papst Leo XIII*, 118.

⁹⁴ XIII, 'Etsi Nos', §1.

bevordering van katholieke bewegingen gericht op arbeiders, het helpen van armen, het beschermen van feestdagen en het onderwijzen van kinderen van de armen. Zij moesten het belang van religie verdedigen, want de situatie bleef nijpend.⁹⁵ In 1890 vatte Leo de situatie als volgt samen: 'From the laws, and from the whole of official life, every religious inspiration and idea is systematically banished, when not directly assailed. Every public manifestation of faith and of Catholic piety is either forbidden, or [...] impeded.'⁹⁶ Het conflict werd niet alleen gestreden op het terrein van geestelijke grond of het inperken van hun privileges, ook andere religieuze instituties werden aangepakt. De situatie werd uiteindelijk pas bij het Verdrag van Lateranen in 1929 opgelost.⁹⁷

De rol van de media in deze debatten was niet gering. Aan beide zijden van het spectrum werden rechten, privileges en de status-quo verdedigd of afgewezen. Aan katholieke zijde was het veel geprezen *La Civiltà Cattolica* een van de felste vertegenwoordigers van de Kerk. Het volgende hoofdstuk gaat hier dieper op in.

⁹⁵ *Ibid.*, §16.

⁹⁶ Leo XIII, 'Dall'alto Dell'apostolico Seggio', (Rome, 1890), §4
<<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113ms1.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].

⁹⁷ Burns, 'The Politics of Ideology.', 1138.

3. *La Civiltà Cattolica*

Een Casestudy in een katholiek tijdschrift

In dit laatste hoofdstuk wordt aan de hand van reeds bestaande literatuur een overzicht gegeven van de oprichting en de ideeën in *La Civiltà Cattolica*, een katholiek tijdschrift. Hierna volgt een casestudy, om te zien hoe dit tijdschrift zich verhiel tot de in het vorige hoofdstuk uiteengezette wetten en encyclieken. Zoals benoemd is het bronnenmateriaal niet compleet. Alleen de jaren 1859, 1867, 1870, 1874, 1881, 1882, 1887, 1896 zijn nog te vinden en ook deze zijn vaak niet volledig.

3.1. Fundamenten

Kranten en tijdschriften waren belangrijk in het staat–kerkelijke conflict. Het liberale tijdschrift *La Gazzetta del Popolo* bijvoorbeeld droeg eraan bij om het antikatholicisme tot een massabeweging te maken. In de column *Sacco Nero* schreef het tijdschrift dagelijks over de zonden van geestelijken. Zij was de eerste, maar deze vijandige houding tot de Kerk werd snel overgenomen door andere tijdschriften als *La Strega* en *Il Diavolo Zoppo*.⁹⁸ De media zorgden voor een constante stroom aan antikatholieke artikelen en zodoende was antikatholicisme een constante in de Italiaanse politiek en samenleving.⁹⁹ Vanuit katholieke zijde klonk echter een stellig tegengeluid en *La Civiltà Cattolica* was een van haar felste strijders. Het tijdschrift werd in 1850 opgericht in Napels. Het fundament werd gelegd door de Jezuïet Carlo Maria Curci (1809-1891). Zijn idee voor een tijdschrift was geworteld in het geven van een tegengeluid aan de fouten die verspreid werden in de samenleving over het katholicisme, de geschiedenis en de sociale en politieke wetenschappen door ‘[...] uomini ostili al principato, infesti alla Chiesa, inebriati di una Italia e di una civiltà alla gentilesca, e se cristiana nelle apparenze, non certo secondo la purezza e la santità del concetto cattolico.’¹⁰⁰ Curci vroeg en kreeg in 1850 toestemming van Pius om een redactie samen te stellen.

Alle redactieleden waren Jezuïeten en de redactie stond onder de directe leiding van de generaal-overste van de orde. Het tijdschrift richtte zich op ‘cultura generale’: theologie, filosofie, letteren, de sociale en politieke wetenschappen, historische vraagstukken, polemieken

⁹⁸ Borutta, ‘Anti-Catholicism and the Culture War in Risorgimento Italy’, 194.

⁹⁹ *Ibid.*, 191–213, alhier 198.

¹⁰⁰ ‘[...] mannen vijandig aan het vorstendom, zij maken de Kerk onveilig, dronken van een Italië en een zachtaardige beschaving, en als christenen in uiterlijk, zeker niet volgens de zuiverheid en de heiligheid van het Katholieke concept.’ Giuseppe de Rosa, *La Civiltà Cattolica. 150 anni al servizio della Chiesa. 1850-1999* (Roma, 1999), 10.

en het bevatte ook een ‘eigentijdse kroniek’. Bovengenoemde onderwerpen moest bijdragen aan een (verlichte) katholieke beschaving, een *Civiltà Cattolica*. Het tijdschrift kende ook grote waarde toe aan correcte, sterk objectieve informatieverstrekking, dat in de laatste rubriek naar voren kwam.¹⁰¹ Het tijdschrift moest voor alle Italianen leesbaar zijn en werd daarom niet in het Latijn, maar in het Italiaans gepubliceerd. Daarnaast stond in ieder nummer een deel van een verhaal of roman. De oplage kende een snelle stijging van circa vier duizend exemplaren in de eerste oplage, naar twaalf duizend in datzelfde jaar, toen het tijdschrift naar Rome werd verplaatst.¹⁰² Het tijdschrift werd – en wordt nog altijd – om de twee weken uitgebracht.¹⁰³ Alleen met de verovering van Rome was er een korte interruptie in de productie. Het antikatholicisme van de Italiaanse overweldiger die het tijdschrift kon censureren – zoals bij meer katholieke tijdschriften gebeurde – deed de redacteurs besluiten het blad naar Florence te verplaatsen, waar het tot 1887 bleef, om daarna naar Rome terug te keren.

Tot 1933 werden artikelen zonder benoeming van de auteur gepubliceerd. Deze anonimiteit was onderdeel van de algemene visie van *La Civiltà Cattolica*. Ieder redactielid was medeverantwoordelijk voor wat in het tijdschrift geschreven was, beslissingen over de inhoud werden gezamenlijk gemaakt en artikelen werden binnen de schrijversgroep geredigeerd.¹⁰⁴ Hierdoor kon het voorkomen dat bepaalde artikelen – die niet voldeden aan gestelde richtlijnen of suggesties van andere schrijvers – niet werden gepubliceerd. Deze tot in de puntjes geregelde afsluiting was goeddeels een gevolg van de bijzondere relatie die het blad had met de Heilige Stoel. Het tijdschrift had definitieve toestemming nodig van de paus voor iedere uitgave. Dit vereiste op de eerste plaats conformiteit van de artikelen aan de officiële lijn van de Kerk in geloof en moraal (niet toevallig ook de domeinen waar de paus onfeilbaarheid had verklaard) en in de politiek moest ze zich conformeren aan de Pauselijke Staat. Toch was de *Civiltà Cattolica* niet de officiële spreekbuis van het Vaticaan – het werd bijvoorbeeld niet bekostigd door de paus – maar tegelijkertijd was er – vanuit de *Sociëteit van Jezus* en dus eveneens binnen de redactie – wel een band van liefde en gehoorzaamheid aan de paus.¹⁰⁵ Dat Pius het belang van de periodiek inzag werd duidelijk uit de pauselijke brief *Gravissimum supremi* (1866). Hierin stond dat *La Civiltà Cattolica* streed voor de paus tegen de vele fouten en ketterijen, en moest blijven verdedigen ‘[...] con tutte le forze e continuamente [...] la

¹⁰¹ *Ibid.*, 15, 17, 18.

¹⁰² *Ibid.*, 48.

¹⁰³ *Ibid.*, 19.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 23 – 25.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 29, 30.

cattolica Religione e la sua dottrina e i suoi diritti.¹⁰⁶ Het schrijverscollege kwam tegelijkertijd ook onder het directe gezag van de paus te staan. Wijzigingen in de samenstelling mochten alleen door de Heilige Stoel worden gemaakt.¹⁰⁷

3.2.1. Liberalisme en wereldlijke macht

De literatuur laat zien dat twee thema's tot 1870 veelvuldig werden verwoord: de strijd tegen het liberalisme en de verdediging van de temporale macht van de paus. Ook in dit onderzoek bleken dit belangrijke thema's van het tijdschrift. Deze thema's werden vaak samengebracht in een artikel (het was het liberalisme dat de Kerkelijke Staat aanviel), maar het liberalisme werd ook vaak afzonderlijk beschreven.¹⁰⁸ Het liberalisme – gerepresenteerd door het koninkrijk Piemonte – was in handen van de vrijmetselarij gekomen ('[N]on ogni liberale è settario [...] ma non v'è dubbio che ogni settario è liberale.'¹⁰⁹) – de bron van alle kwaad – en zij wilde de Kerk tot aan de wortels vernietigen. In 1867 zette de periodiek haar visie over het Italiaanse vraagstuk en de rol die Piemonte hierin speelde uiteen:

I setti anni di unità hanno partorito all'Italia scorno e debolezza militare, dilapidazioni incredibili delle sue ricchezze, impoverimento generale, discredito vituperoso, e l'onta di un fallimento dello Stato, che se si può differire, non si può evitare; annichilamento del commercio e languore d'ogni industria nazionale; decadimento degli studii e funesta ignoranza della gioventù cresciuta ne' licei del Governo; tumulti, inquietudini, discordie, disordini, male contentezza in ogni parte del Regno oppresso e dissanguato; aumentato spaventevole di delitti, disprezzo di ogni autorità umana e divina, dissoluzione dei vincoli domestici, civili e sociali; confusione amministrativa, ladronecci della sostanza pubblica sempre peggiore; perversione e corrompimento a cui non si trova più modo di porre un argine ed un freno.¹¹⁰

¹⁰⁶ '[...] met al de kracht en voortdurend [...] de katholieke religie en haar doctrines en haar rechten.' *Ibid.*, 33, 34.

¹⁰⁷ Dora Guerrieri, 'The Attitude of the "Civiltà Cattolica" on the Italian Question, 1866-1870', *The Catholic Historical Review* 34:2 (1948), 154–174, alhier 156.

¹⁰⁸ de Rosa, *La Civiltà Cattolica*, 48, 49.

¹⁰⁹ '[n]iet iedere liberaal is sektarisch [...] maar het is zonder twijfel dat iedere sektariër liberaal is.' Authors Unknown, 'Il Bene dei Maili Presenti', *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 16–28, alhier 26.

¹¹⁰ De zeven jaren van eenheid heeft gebaard voor Italië lijden en militaire krachteloosheid, ongelofelijke verkwistingen van haar rijkdommen, algemene verarming, schandelijk diskrediet en de schande van een faillissement van de staat, dat ook al kan men het verschuiven, men het niet kan vermijden; vernietiging van de handel en zwakheid van iedere nationale nijverheid; verval van de studies en noodlottige onwetendheid van de jeugd, grootgebracht in de middelbare scholen van de overheid; oproer, ongerustheden, onenigheden, ongeregelde heden, de weinige tevredenheid in ieder deel van het Koninkrijk onderdrukt en uitgeput; toenemende ijzingevekkende misdaden, minachting voor iedere menselijke en goddelijke autoriteit, ontbinding van iedere huiselijke banden, burgerlijk en sociaal; administratieve wanorde, diefstal van ieder publiek bezit altijd erger; perversie en corruptie die men op geen manier meer een halt kan toeroepen. Authors Unknown, 'L'Italia sette anni dopo le annessioni', *La Civiltà Cattolica* XII:6 (1867), 129–143.

Hoe liberaal de overheid zich ook voordeed, de feiten toonden dat zij onderdrukte en het volk bedroog. De nieuwe staat was een complete chaos, een Babylonie, een schandaal, geregeerd door wanbeheer. Dit wanbeheer uitte zich in een slechte fiscale situatie, slecht onderwijs en de inname van kerkelijk bezit. De eenheid van Italië was het werk van een sektarische minderheid – de vrijmetselarij – die zich met geweld meester had gemaakt van bijna het gehele schiereiland.¹¹¹ Waar het liberalisme het probleem was, bleef de Kerk een baken van hoop, want

[m]entre in Italia tutto è confusione, impiccio, dicordie [...], qui [a Roma] il Santo Padre ha avuta la consolazione e il trionfo di vedere resistere al più fiero cimento la fedeltà e il valore del suo popolo e de' suoi soldati, e mantenersi intanto in Roma e per tutto una fiducia, una tranquillità, un ordine che certamente potea desiderarsi [...].¹¹²

In Rome en de Kerk heerste de rust en volgens het tijdschrift moest dit zo blijven: de paus had de wereldlijke macht nodig om de vrijheid van de Kerk te kunnen garanderen.¹¹³ In het artikel 'Ragione e Diritti dei Papi al Principato' (1859) wordt beargumenteerd waarom. De paus was de '[...] supremo maestro [...] del Cristianesimo [...]', zijn onafhankelijkheid was daarom een noodzakelijkheid.¹¹⁴ Tegelijkertijd was de temporale macht een spontane en natuurlijke uitkomst van de spirituele autoriteit, want zo verkregen door God en goddelijke voorzienigheid. Ook in 1870 – voor de inname van Rome – verhield zij zich uitmuntend tot de pauselijke zienswijze, want '[...] mentre al Concilio si volgono [gli Italiani] i cuori affezionati, obedienti e rispettosi, il Governo liberale di Firenze è invece odiato, disubbidito e disprezzato.'¹¹⁵ Het was en bleef de Kerk die respect en gehoorzaamheid kreeg, omdat het de legitieme autoriteit was. Terwijl de liberalen gebruikmaakten van *la forza brutale* had de Kerk *la forza morale*.¹¹⁶ Na 1870 kwam de temporale macht van de paus veel minder als onderwerp aanbod.¹¹⁷ In 1874

¹¹¹ *Ibid.*, 129–143, alhier 130–135, 141.

¹¹² [t]erwijl alles in Italië wanorde, penarie, tweedracht is [...], hier [in Rome] heeft de heilige vader de troost en de triomf gehad te zien weerstaan, met de meest vurige proef de trouwheid en het belang van zijn volk en van zijn soldaten, en hij behoudt ondertussen in Rome en voor iedereen een vertrouwen, een gerustheid, een orde die zeker kon worden verlangd [...]. Authors Unknown, 'La vitalità del Regno d'Italia', *La Civiltà Cattolica* XII:6 (1867), 257–263, alhier 263.

¹¹³ de Rosa, *La Civiltà Cattolica*, 48, 49.

¹¹⁴ 'opper meester [...] van het Christendom [...]' Authors Unknown, 'Ragioni e diritti dei papi al Principato', *La Civiltà Cattolica* IV:4 (1859), 5–18, alhier 6, 7, 12, 15.

¹¹⁵ 'Terwijl zij [de Italianen] zich loyaal, gehoorzaam en eerbiedig voor het concilie richten, is de liberale overheid van Florence gehaat, ongehoorzaam en veracht.' Authors Unknown, 'Separazione del popolo dallo stato in Italia', *La Civiltà Cattolica* IX:7 (1870), 129–138, alhier 129.

¹¹⁶ brute kracht en morele macht respectievelijk. *Ibid.*, 129–138, alhier 135–138.

¹¹⁷ Slechts een kort artikel in juli 1874 wordt er naar aanleiding van een pausgezinde demonstratie aan gewijd. Authors Unknown, 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* III:9 (1874), 210–256, alhier 213.

schreef Curci echter dat de katholieke wereld de nieuwe politieke situatie moest accepteren. Hij weigerde deze woorden terug te nemen en werd in 1877 uit de orde verbannen en als redacteur afgezet. In 1891 nam hij uiteindelijk zijn woorden terug en werd weer tot de Sociëteit toegelaten.¹¹⁸ Toen onder Leo XIII pogingen werden gedaan om tot een afspraak met de Italiaanse staat te komen (1887), namen de redacteurs van het blad een meer fundamentalistische lijn aan dan de paus. Zij weigerden een overeenstemming te accepteren zonder erkenning van een Pauselijke Staat. Nadat enkele redacteurs op het matje bij de paus waren geroepen en het tijdschrift teruggeplaatst werd naar Rome, voegde de periodiek zich volledig in het gelid.¹¹⁹ *La Civiltà Cattolica* deelde de mening die door de Kerk werd verwoord als het ging over de kwaadaardigheid van het liberalisme en het belang van de Pauselijke Staat.

De nadruk op het liberalisme bleef een constante in het tijdschrift. Niet alleen had het liberalisme na 1870 de macht van de paus erg verzwakt in Italië, het wilde volgens *La Civiltà Cattolica* ook de staatsreligie vervolgen en uitroeien.¹²⁰ Daartoe werden draconische maatregelen genomen op het gebied van onder andere onderwijs, huwelijk en geestelijk bezit en privileges.

3.2.2. Onderwijs

In 1867 verscheen een artikel dat zich deels op het onderwijs richtte. De liberalen hadden in de zeven jaar dat ze in het merendeel van Italië de macht hadden gegrepen ervoor gezorgd dat ‘[I]ndisciplina continua delle scuole [...]; la scelta infelice in più casi dei professori; la cattiva qualità dei libri di testo; la larghezza esagerata dei programmi; la quantità posticcia delle materie di studio [...]’¹²¹ De staat hechtte weinig waarde aan onderwijs, omdat de jeugd slechts een militair doel diende. Zij moest vechten voor het vaderland en een opleiding was secundair.¹²² De onwetendheid van de jeugd werd in het artikel ‘Gli Scioperi’ (1870) als het minste kwaad beschouwd, in verhouding tot ‘[la] false scienza che loro [il liberalismo] impartisce in certe scuole, che spesso li istruiscono all’ errore, alle false dottrine religiose e

¹¹⁸ de Rosa, *La Civiltà Cattolica*, 134; Guerrieri, ‘The Attitude of the “Civiltà Cattolica”’, 154; 155.

¹¹⁹ de Rosa, *La Civiltà Cattolica*, 49, 50.

¹²⁰ Authors Unknown, ‘Il Liberalismo e la persecuzione religiosa’, *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 513–526, alhier 514; Authors Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, *La Civiltà Cattolica* II:9 (1874), 462–512, alhier 479.

¹²¹ ‘[de] ongedisciplineerdheid gaat door op de scholen [...]; de ongelukkige keuzes in veel gevallen van de leraren; de slechte kwaliteit van de werkboeken; de brede overdrijving van de programma’s; de nepkwaliteit van de studiematerialen [...]’ Unknown, ‘L’Italia sette anni dopo le annessioni’, 135.

¹²² *Ibid.*

sociali, all'odio del cristianesimo e dei precetti della morale.'¹²³ Het Italiaanse liberalisme gaf kinderen een opvoeding tegenstrijdig aan het christendom en de katholieke moraal. De overheid deed er alles aan om ieder idee van religie en moraal onder de bevolking weg te nemen en hen immoreel op te voeden. Gelukkig was de situatie in Italië, door Gods gratie, minder slecht dan in andere landen.¹²⁴ Een wetsvoorstel uit 1874 – in lijn met de wetten die de geestelijkheid uit het onderwijs weerde, zoals benoemd in het vorige hoofdstuk – werd beschreven als '[...] tirannesco nelle sue forme *burocratiche*, ed irreligioso nella sostanza e nello scopo[...].'¹²⁵ In 'La questione pedagogica in Italia' schrijft de auteur dat Italië '[...] dopo il 1859, sotto gl'influssi del nuovo sole di libertà, per la massima parte, è perversita e corrotta.'¹²⁶ De corruptie van de jeugd was alleen mogelijk geworden omdat de priesters waren verbannen uit het onderwijs. De situatie was onhoudbaar geworden en perversiteiten en corruptie waren het resultaat. De oorzaak was gelegen in de *Legge Casati* (1848). De oplossing, alhoewel niet geschreven, lag inherent in het toelaten van de geestelijkheid tot het onderwijs.¹²⁷ In 1881 werd groot uitgekapt met een artikel over scholen in Italië. De oligarchie had voor meer dan twintig jaar de natie getiranniseerd en tegelijkertijd de jeugd gemaakt naar haar eigen evenbeeld: zonder God en zonder wetten.¹²⁸ Minister Guido Baccelli (r. 1881; 1830-1916) was de verpersoonlijking van deze tirannie, want

[...] l'on[-orevole] Baccelli sceglie, per andar a predicare l'abolizione di ogni insegnamento religioso nelle scuole popolari. [...] lui uomo di tanto ingegno, e che potrebbe far tanto bene, lui il rappresentante, come ministro, di milione di uomini che hanno una religione, una fede [...]. [Lui] vuol destituire Dio [...], vuole che sia sfrattato dalle scuole l'Ente supremo, base della morale. [...] [Lui] vuole sradicato dalla coscienza della gioventù.¹²⁹

¹²³ '[de] valse wetenschap die zij [het liberalisme] geven in bepaalde scholen, dat zij vaak fout onderwijzen, met neppe religieuze en sociale doctrines, met haat voor het christendom en de morele voorschriften.' Authors Unknown, 'Gli scioperi', *La Civiltà Cattolica* X:7 (1870), 385–395, alhier 389, 390.

¹²⁴ *Ibid.*, 385–395, alhier 390; Unknown, 'Il Bene dei Maili Presenti', 19, 21.

¹²⁵ '[...] tirannie in haar *bureaucratische* vormen, en antigodsdienstig in de kern en het doel [...].' Authors Unknown, 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 456–512, alhier 474. Cursivering door auteur tijdschrift.

¹²⁶ '[...] na 1859, onder de invloed van de nieuwe zon van de vrijheid, voor het grootste deel, is ontaard en gecorrumpeerd.' Authors Unknown, 'La questione pedagogica in Italia', *La Civiltà Cattolica* IV:9 (1874), 257–270, alhier 260.

¹²⁷ *Ibid.*, 257–270, alhier 263.

¹²⁸ Authors Unknown, 'Delle scuole in Italia', *La Civiltà Cattolica* VIII:11 (1881), 385–403, alhier 385.

¹²⁹ '[...] de [eervolle; titel voor Italiaans parlamentslid] Baccelli kiest, om de afschaffing van ieder religieus onderwijs in de volksscholen te gaan verkondigen [...] hij, man van veel vernuft, en die veel goed zou kunnen doen, hij de vertegenwoordiger, als minister, van miljoenen mensen die een religie hebben, een geloof [...]. [Hij] wil god afzetten [...] hij wil dat het Opperwegen uit de scholen wordt gezet, grondslag van de moraal. [...] [Hij] wil het bewustzijn van de jeugd ontwortelen.' *Ibid.*, 385–403, alhier 393.

Concluderend is te stellen dat het verdrijven van God – en hiermee samenhangend de geestelijkheid – uit het onderwijs slecht was. De reactie van *La Civiltà Cattolica* verschilt niet veel van de reactie die uit de encyclieken is op te maken. Haar reactie lijkt echter later dan die van de Kerk. Deze conclusie moet in het licht gezien worden van het niet-complete bronnenmateriaal. Na 1870 houdt de periodiek zich – zoals blijkt uit bovenstaande – meermaals met de kwestie bezig en geeft dan namen van schuldigen en verklaart waar de fout gelegen was.

3.2.3. Huwelijk

Een uitgebreid artikel over het huwelijk verscheen in 1874 in *La Civiltà Cattolica*. Het betreft een polemiek tegen een nieuw wetsvoorstel over het burgerlijk huwelijk. Het artikel opent als volgt:

La dissacrazione del matrimonio, volutasi imporre dal Liberalismo alla cattolica Italia, ha già prodotto i suoi frutti. Dall'una parte il concubinato [è] protetto dalla legge, che costringe a coabitare persone non congiunte legittimamente dinanzi a Dio; dall'altra un grandissimo numero di matrimoni non protetti dall'autorità civile, perchè celebrati soltanto dinanzi alla Chiesa.¹³⁰

Niet alleen was de huidige stand van zaken kwalijk voor de Kerk, ook de staat ondervond er nadeel van. Dat een veelheid aan huwelijken alleen voor de Kerk werd gesloten is reeds uit het vorige hoofdstuk duidelijk geworden. De auteur wijst op twee grote fouten die door voorstanders van het burgerlijk huwelijk werden gemaakt: historisch en dogmatisch. Historisch gezien was het huwelijk ouder dan de burgerlijke samenleving. De dogmatische fout zat in de distinctie tussen het huwelijk als contract én het huwelijk als sacrament, maar '[...] il sacramento non è una giunta che si fa al matrimonio, ma è il matrimonio stesso che si contrae tra i fedeli, e però la ragione dell'uno è inseparabile dalla ragione dell'altro.'¹³¹ Het huwelijk was een natuurlijk contract, van God gekregen en daarom onderdeel van het geloof van katholieke Italianen. De pogingen nieuwe wetgevingen door te voeren waren eveneens in strijd

¹³⁰ 'De desacralisatie van het huwelijk, opzettelijk opgelegd door het Liberalisme aan het katholieke Italië heeft reeds haar vruchten geproduceerd. Voor een deel [wordt] het concubinaat beschermd door de wet, die dwingt tot het samenwonen van personen niet legaal voor God verbonden; voor het andere deel is een enorm aantal huwelijken niet beschermd door de burgerlijke autoriteit, want alleen voltrokken voor de Kerk.' Authors Unknown, 'La nuova proposta di legge sul matrimonio civile giudicata da un liberale onesto', *La Civiltà Cattolica* III:9 (1874), 269–282, alhier 269.

¹³¹ 'het huwelijk is niet een toevoeging dat men doet bij het huwelijk, maar is hetzelfde huwelijk dat men aangaat tussen de gelovigen, en echter de reden voor het ene is onafscheidelijk van de reden voor de andere.' *Ibid.*, 269–282, alhier 270.

met de *Libera Chiesa in libero Stato*-gedachte, omdat het de Kerk niet vrijliet in haar sfeer, waartoe het huwelijk behoorde.¹³²

Een artikel in de volgende uitgave wijdde verder uit over de kwestie tot nieuwe wetgeving. Het was een fout te geloven dat het sacrament bestond uit de huwelijkse zegen (*la benedizione nuziale*). Het huwelijkscontract was een uitdrukking tussen Christus en de Kerk, daarom had de staat niet het recht het contract te reguleren, want het had geen toegang tot het sacrament.¹³³ Aan de hand van de metafoor van een marmerenstandbeeld – het standbeeld komt voort uit het marmer en zonder het marmer bestaat het standbeeld niet – wijst de auteur erop dat het sacrament, het contract is.¹³⁴ Met een deels gelijke insteek als Pius in de *Syllabus Errorum*, werd het burgerlijk huwelijk afgewezen. In het eerste artikel neemt zij echter een veel bredere – historische en dogmatische – positie in ten aanzien van het huwelijk dan de Kerk. Anders dan bij het onderwijs vraagt zij zich meer af waarom een afwijking bestaat en waar de afwijking in gelegen is.

3.2.4. Kerkbezit en privileges van de geestelijkheid

Kerkbezit werd in een artikel uit 1859 aangekaart. Door wetgeving uit 1855 in Piemonte kon het gebeuren dat ‘[...] i bene della chiesa svaporano, il clero secolare e regolare trovati sempre in maggiori strettezze [...]’, omdat de geldkas van de geestelijkheid (‘casse Ecclesiastica’) de staatskas moest vullen.¹³⁵ In 1867 was dit nog altijd een onderwerp van belang. Er werd gewezen op een allocatie van de Heilige Vader die een recent decreet veroordeelde ‘[...] diretto a consumare in Italia la sacrilega usurpazione de’ beni della Chiesa [...]’.¹³⁶ De *usurpazione* is belangrijk, want het duidt op een onrechtmatige in bezit name van goederen van de Kerk. In 1870 wordt in ‘Le finanze Italiane nel 1870’ inzichtelijk gemaakt waarom de kerkelijke gronden en bezittingen verkocht worden. Een tekort in de staatskas ‘[...]hanno obbligato il Governo a ricorrere a mezzi straordinari d’incassar denaro[...]’.¹³⁷ Het artikel benoemde wel dat niet

¹³² *Ibid.*, 269–282, alhier 272.

¹³³ Authors Unknown, ‘La nuova proposta di legge sul matrimonio civile giudicata da un liberale di puro sangue’, *La Civiltà Cattolica* III:9 (1874), 400–413, alhier 406.

¹³⁴ *Ibid.*, 400–413, alhier 407.

¹³⁵ ‘[...] de bezittingen van de kerk vervliegen, de seculiere en reguliere geestelijkheid bevindt zich altijd in grote gebreken[...]’ Authors Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, *La Civiltà Cattolica* IV:4 (1859), 238–272, alhier 251.

¹³⁶ ‘[...] gericht op het gebruiken in Italië, de heiligschennende usurpatie van de bezittingen van de Kerk [...]’ Authors Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, *La Civiltà Cattolica* XIII:6 (1867), 100–128, alhier 105.

¹³⁷ ‘heeft de overheid verplicht zich te wenden tot buitengewone middelen om geld te incasseren.’ Authors Unknown, ‘Le finanze Italiane nel 1870’, *La Civiltà Cattolica* X:7 (1870), 257–268, alhier 257.

alleen de kerkelijke bezittingen van dit tekort de dupe zijn, ook staatsbezit werd verkocht. Dit laatste was echter het goed recht van de staat, inname en verkoop van kerkelijk bezit was echter ‘[una] spogliazioni della Chiesa e dei luoghi pii,’ het was pure diefstal.¹³⁸ Het tijdschrift verklaarde het tekort en de acties van de staat vanuit de reeds genoemde usurpatie van de macht en deze onrechtmatigheid kon alleen in stand worden gehouden door middel van wapens

[...] e le armi costano denari: deve conservare le illusioni degli spiriti più debili per mezzo di feste, di opere pubbliche, di apparenti grandezze; e tutto ciò costa denaro. [...] deve infine chiudere un occhio, e forse ambedue sopra certi abusi, certe sottrazioni, certe malversazione dei malvagi, e questa connivenza costa denaro [...].¹³⁹

Het was in de corruptheid, de usurpatie van de macht, dat de staat de Kerk beroofde, maar ook daarna bleef de staat in grote financiële problemen verkeren.¹⁴⁰ Toen in 1874 kloosters in Rome van hun rechtmatige eigenaren werden afgenomen sprak *La Civiltà Cattolica* zich daar – met dezelfde verwoording – afwijzend over uit.¹⁴¹ De positie van geestelijken besprak het tijdschrift op dezelfde manier. De zielzorgers werden vervolgd, in de gevangenis geplaatst of verbannen, simpelweg omdat zij weigerden hun religie op te geven.¹⁴² In een artikel uit 1887 beschreef *La Civiltà Cattolica* het standpunt van de staat: ‘[...] se il clero si mostrasse non ossequente alla legge [...], il governo non verrà meno al suo dovere che venga minacciata l'integrità della patria, che è gloria della nostra rigenerazione [...].’¹⁴³ Het tijdschrift keurde de verdediging van het vaderland door onderdrukking van de geestelijkheid niet goed, maar probeerde zo wel de dialoog met de ander aan te gaan.

Te concluderen valt dat *La Civiltà Cattolica* de overname van kerkelijke bezittingen even zwaar nam als dat de paus dit deed in zijn allocaties en encyclieken, al lijkt de focus te verschillen. De Kerk focuste vooral op het leed dat haar werd aangedaan en keurde dit af. Het tijdschrift keek naar het waarom van een verordening, wetgeving of andere poging kerkbezit en geestelijke privileges te deconstrueren, en hekelde dit eveneens.

¹³⁸ ‘Een plundering van de Kerk en van de vrome plaatsen.’ *Ibid.*, 257–268, alhier 258.

¹³⁹ ‘En de wapens kosten geld: zij moeten de illusie bewaren voor de zwakkere geesten als middel voor feesten; publieke werken, van schijnbare grootheid; en dat alles kost geld. [...] zij moet ten slotte een oogje dichtknijpen en misschien beide bij bepaalde misbruiken, bepaalde ontvreemdingen, bepaalde verduisteringen van slechteriken, en die oogluiking kost geld.’ *Ibid.*, 257–268, alhier 261.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 257–268, alhier 268.

¹⁴¹ Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, 464, 465.

¹⁴² Authors Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, *La Civiltà Cattolica* IV:4 (1859), 371–400, alhier 371, 372; Authors Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 714–760, alhier 723.

¹⁴³ ‘[...] als de geestelijkheid zich niet gehoorzaam toont aan de wet [...], zal de overheid niet falen in zijn plicht, die de integriteit van het vaderland zou kunnen bedreigen, dat de glorie is van onze wedergeboorte [...].’ Authors Unknown, ‘Cronaca Contemporanea’, *La Civiltà Cattolica* VIII:13 (1887), 737–761, alhier 750.

Conclusie

Deze scriptie heeft gepoogd om de kennis omtrent het (post-)Risorgimento conflict te verdiepen door een weinig onderzochte speler in het historische veld nader te onderzoeken. De Italiaanse samenleving in het (post-)Risorgimento lijkt op het eerste gezicht door en door antiklerikaal te zijn geweest, met de paus als preker voor eigen parochie. De Kerk werd van alle kanten aangevallen door een overheid die zich vanaf het begin van haar bestaan als liberaal en antikatholiek presenteerde. Vooral de rol van religie in het onderwijs en het huwelijk, en de privileges en bezittingen van de geestelijkheid kwamen in het gedrang toen wetten door het Italiaanse parlement werden aangenomen om de invloed van het katholicisme terug te dringen. Pius IX en later Leo XIII bestreden deze vormen van antikatholicisme met encyclieken en allocaties. De *Non-Exedit* en *Rerum Novarum* maakte de kerkelijke politieke positie duidelijk, daarbij steunend op de katholieken in de Italiaanse samenleving. Pius verschilde van Leo. Daar waar Pius veelal stellig de verdrijving van religie uit de samenleving van de hand wees en de uitvoerenden excommuniceerde, is bij Leo eveneens te wijzen op een afwijzing, al probeerde hij ook te verduidelijken waarom de ontwikkeling fout was voor de samenleving: kinderen werden weinig moreel opgevoed, vrouwen konden niet volledig vrouw zijn. Daarnaast wees Leo op de afwezigheid van de correcte representatie van de goddelijke macht door de verschrompelde positie van de geestelijkheid in de samenleving.

Tegelijkertijd ontstond binnen Italië een landelijke intellectuele en politieke infrastructuur, die verschillende groepen de ruimte verschaftte om zich te laten horen. *La Civiltà Cattolica* behoorde als katholiek tijdschrift tot een van deze groepen en sprong in de bres als protagonist om liberalen, vrijmetselaars en andere antikatholieken van uitgebreide repliek te dienen en de blijvende aanwezigheid van religie in de Italiaanse maatschappij te expliciteren. Het is – vanwege een tekort in het bronnenmateriaal – lastig vast te stellen of er directe reacties op wetten en encyclieken werden gegeven in dit tijdschrift. Het is wel duidelijk dat de periodiek zich zo veel mogelijk schikte naar de visie van de Kerk en veel artikelen voorzag van een pauselijke signatuur. Het tijdschrift hield zich onder meer bezig met de onderwerpen die hiervoor reeds zijn genoemd en besproken: het onderwijs, het huwelijk en de privileges en bezittingen van de geestelijkheid. Meer dan de pausen probeerde *La Civiltà Cattolica* op een verlichte (rationele) wijze te verklaren waarom de liberale visie fout was en ook vooral waar de fout werd gemaakt. Het tijdschrift maakte aan de hand van een veelheid aan voorbeelden duidelijk hoe slecht het ging met de samenleving onder een liberaal bewind: er bestonden grote financiële tekorten, de jeugd genoot amper een gedegen opleiding, aangezien ze louter ingezet

werd in het leger en het burgerlijk huwelijk was niet meer dan een concubinaat en daarnaast nadelig voor de staat. Bovendien reikte *La Civiltà Cattolica* – veelal indirect – een oplossing aan: het teruggeven van een invloedrijke positie aan religie en de geestelijkheid, want een wereld onder God was een stabiele (verlichte) wereld, waar Kerk en staat samen sterk konden staan.

Bibliografie

Literatuur

- Arthurs, Joshua, 'The Third Rome and Its Discontents, 1848 – 1922', in: *Excavating Modernity. The Roman past in fascist Italy* (Ithaca, NY, 2012), 9–28.
- Bachelet, Vittorio, 'Recensione', *Civitas* 2:3 (1954), 138–139.
- Beales, Derek en Eugenio F. Biagini, *The Risorgimento and the Unification of Italy* (Essex, 2002).
- Biase, Paola Gaiotti de, 'I cattolici, il Risorgimento e l'Unità d'Italia: fra lungo conflitto ed evento provvidenziale', *Storicamente* 7 (2011).
- Borutta, Manuel, 'Anti-Catholicism and the Culture War in Risorgimento Italy', in: Silvana Patriarca en Lucy Riall (red.), *The Risorgimento Revisited: Nationalism and Culture in Nineteenth-Century Italy* (New York, 2012), 191–213.
- Burns, Gene, 'The Politics of Ideology: The Papal Struggle with Liberalism', *American Journal of Sociology* 95:5 (1990), 1123–1152.
- Bury, J.B., *History of the papacy in the 19th Century. Liberty and Authority in the Roman Catholic Church* (New York, 1964).
- Cavazza, Stefano, 'Regionalism in Italy: a critique', in: Joost Augusteijn en Eric Storm (red.), *Region and State in Nineteenth-Century Europe: Nation-Building, regional identities and separatism*. (New York, 2012), 69–87.
- Coppa, Frank, 'From Liberalism to Fascism: The Church-State Conflict over Italy's Schools', *The History Teacher* 28:2 (1995), 135–148.
- , "Realpolitik" and Conviction in the Conflict between Piedmont and the Papacy during the "Risorgimento", *The Catholic Historical Review* 54:4 (1969), 579–612.
- , 'Review: De Rosa. Storia del Movimento Cattolico in Italia. Dalla restaurazione all'età giolittiana.', *The Catholic Historical Review* 55:2 (1969), 211–213.
- , 'Review: Giovanni Spadolini. L'opposizione laica nell'Italia moderna (1861-1922). Radicali e repubblicani nell'adolescenza della nazione.', *The Catholic Historical Review* 76:4 (1990), 869–870.
- , 'The Diplomacy of Intransigence: Vatican Policy during the Risorgimento', in: Peter C. Kent en John F. Pollard (red.), *Papal Diplomacy in the modern age* (Westport, 1994), 33–44.
- de Rosa, Gabriele, *Storia del movimento cattolico in Italia* (Laterza, 1962).
- de Rosa, Giuseppe, *La Civiltà Cattolica. 150 anni al servizio della Chiesa. 1850-1999* (Roma, 1999).
- Dietz, Thomas Michael, 'The Road from Pope to King: Il Corso Vittorio Emanuele II' (Cambridge, 2001).
- Duggan, Christopher, 'Politics in the Era of Depretis and Crispi, 1870-96', in: J. Davids (red.), *Italy in the nineteenth century* (Oxford, 2000), 154 – 180.
- Guerrieri, Dora, 'The Attitude of the "Civiltà Cattolica" on the Italian Question, 1866-1870', *The Catholic Historical Review* 34:2 (1948), 154–174.
- Halperin, S. William, 'Catholic Journalism in Italy and the Italo-Papal Conflict of the 1870's', *The Catholic Historical Review* 59:4 (1974), 587–601.
- , 'Church and State in Italy during the Last years of Pius IX', *American Society of Church History* 5:1 (1936), 71–84.
- , 'Italian Anticlericalism, 1871-1914', *The Journal of Modern History* 19:1 (1947), 18–34.
- , *Italy and the Vatican at War. A Study of Their Relations from the Outbreak of the Franco-Prussian War to the Death of Pius IX* (New York, 1968).
- Harrison, Carol E., *Romantic Catholics. France's Postrevolutionary Generation in Search of a Modern Faith* (Ithaca, NY, 2014).
- Hennesey, James, 'Leo XIII: Intellectualizing the Combat with Modernity', *U.S. Catholic*

- Historian* 7:4 (1988), 393–400.
- Jemolo, Arturo, *Church and State in Italy, 1850-1950* (Oxford, 1960; English tr).
- Lill, Rudolf, 'Review: Giovanni Spadolini. Coscienza laica e coscienza cattolica. Le due Rome fra '800 e '900', *Historische Zeitschrift* 255:3 (1992), 717–718.
- Mack Smith, Dennis, *Mazzini* (New Haven; London, 1994).
- Meens, Floris, *Archeologe en muze. Ersilia Caetani-Lovatelli en het culturele leven in Rome tijdens het Fin de siècle* (Nijmegen, 2015).
- Pennacchi, Antonio, *Het Mussolinikanaal* (Amsterdam, 2011).
- Regoli, Roberto, 'I papi nel Risorgimento', *Archivio della Società romana di storia patria* 136 (2013), 139–165.
- Riall, Lucy, *The Italian Risorgimento. State, Society and national unification*. (London and New York, 1994).
- Salomone, William, 'The Risorgimento between Ideology and History: The Political Myth of rivoluzione mancata', *The American Historical Review* 68:1 (1962), 38–56.
- Salvemini, Gaetano en I.M. Rawson, *Mazzini* (Oxford, 1956).
- Schatz, Klaus, *Papal Primacy. From Its Origins to the Present* (Collegeville, 1996).
- Schneider, Norbert, *Papst Leo XIII. Sein Leben und Wirken* (Kempten, 1903).
- Sirocco, Alfonso, *Garibaldi Citizen of the World* (Princeton, 2007).
- Spadolini, Giovanni, *Coscienza laica e coscienza cattolica. Le due Rome fra '800 a '900* (Florence, 1988).
- Steinberg, Jonathan, 'The art of Dennis Mack Smith', *London Review of Books* 7:9 (1985).
- Thompson, Willie, 'Conservatism', in: *Ideologies in the Age of Extremes. Liberalism, Conservatism, Communism, Facism 1914-1991*. (London, 2011).
- Ulitzka, Carl, *Lumen De Caelo. erweiterte ausage des „Leo XIII. der Lehrer der Welt* (Ratibor, 1934).
- Van der Mark, Peter Olaf Reinhard, 'Revolutie en Reactie. De Repressie van de Italiaanse Anarchisten, 1870-1900' (Groningen, 1997).
- Viglione, Massimo, '*Libera Chiesa in libero Stato*'? *Il Risorgimento e i cattolici: un scontro epocale* (Rome, 2005).
- Ward, James E., 'Leo XIII: "The Diplomat Pope"', *The Review of Politics* 28:1 (1966), 47–61.

Bronnen

- IX, Pius, *Encycliek van O.H. Vader Pius IX* (Amsterdam, 1870).
- , 'Etsi Multa', (Rome, 1873) <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9etsimu.htm>> [geraadpleegd 5 juli 2016].
- , 'Non Expedit', <<http://www.newadvent.org/cathen/11098a.htm>> [geraadpleegd 6 juli 2016].
- , 'Nostis et Nobiscum', (Napels, 1849) <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9nostis.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Quanta Cura', (Rome, 1864) <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9quanta.htm>> [geraadpleegd 26 juni 2016].
- , 'Syllabus Errorum', (Rome, 1864) <<http://www.papalencyclicals.net/Pius09/p9syll.htm>> [geraadpleegd 5 juli 2016].
- RKdocumenten, 'Over het onfeilbare leergezag van de paus', 1870 <<http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=650&dos=217>> [geraadpleegd 28 juni 2016].
- Unknown, Authors, 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* III:9 (1874), 210–256.
- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* II:9 (1874), 462–512.
- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 456–512.
- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* IV:4 (1859), 238–272.

- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* XIII:6 (1867), 100–128.
- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* IV:4 (1859), 371–400.
- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 714–760.
- , 'Cronaca Contemporanea', *La Civiltà Cattolica* VIII:13 (1887), 737–761.
- , 'Delle scuole in Italia', *La Civiltà Cattolica* VIII:11 (1881), 385–403.
- , 'Gli scioperi', *La Civiltà Cattolica* X:7 (1870), 385–395.
- , 'Il Bene dei Malì Presenti', *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 16–28.
- , 'Il Liberalismo e la persecuzione religiosa', *La Civiltà Cattolica* I:9 (1874), 513–526.
- , 'L'Italia sette anni dopo le annessioni', *La Civiltà Cattolica* XII:6 (1867), 129–143.
- , 'La nuova proposta di legge sul matrimonio civile giudicata da un liberale di puro sangue', *La Civiltà Cattolica* III:9 (1874), 400–413.
- , 'La nuova proposta di legge sul matrimonio civile giudicata da un liberale onesto', *La Civiltà Cattolica* III:9 (1874), 269–282.
- , 'La questione pedagogica in Italia', *La Civiltà Cattolica* IV:9 (1874), 257–270.
- , 'La vitalità del Regno d'Italia', *La Civiltà Cattolica* XII:6 (1867), 257–263.
- , 'Le finanze Italiane nel 1870', *La Civiltà Cattolica* X:7 (1870), 257–268.
- , 'Ragioni e diritti dei papi al Principato', *La Civiltà Cattolica* IV:4 (1859), 5–18.
- , 'Separazione del popolo dallo stato in Italia', *La Civiltà Cattolica* IX:7 (1870), 129–138.
- XIII, Leo, 'Arcanum', (Rome, 1880) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113cmr.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Dall'alto Dell'apostolico Seggio', (Rome, 1890) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113ms1.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Diuturnum', (Rome, 1881) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113civ.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Etsi Nos', (Rome, 1882) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113itl.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Humanum Genus', (Rome, 1884) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113human.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Inscrutabili dei Consilio', (Rome, 1878) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113evl.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Rerum Novarum', (Rome, 1891) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113rerum.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016].
- , 'Spectata Fides', (Rome, 1885) <<http://www.papalencyclicals.net/Leo13/113edu.htm>> [geraadpleegd 30 juni 2016]